

KLEI 05

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 59 | **SEPTEMBER 2018**

- *Vrouw achter de toog,
herbergiersters in Amsterdam*
- *Tien tijdvakken,
tien vrouwen*
- *Maria Vlier schreef
Surinaamse geschiedenis*

De geschiedenis
kent veel bijzondere
vrouwen

(die meestal niet zo bekend zijn)

KLEIO

- 4** **Vrouw achter de toog**
Herbergiersters in Amsterdam (1450-1800)
- 12** **Jacoba van Tongeren**
Vrouw in de top van het verzet
- 22** **De macht van de brief**
Briefwisselingen van de stadhoudersvrouwen (1605-1726)
- 30** **Hobbels op weg naar professionalisering**
Over de opkomst van het verpleegkundig beroep (1880-1920)
- 38** **De gekaapte brief van Lijntje Pieters**
Een blik op het Rampjaar door de ogen van een vrouw
- 46** **Maria Vlier schreef geschiedenis**
Een vergeten vrouw uit negentiende-eeuws Suriname
- 52** **Welkom in de geschiedenis**
Niek Barendsen maakt informerende comedy
- 54** **Valse start of monsterzege?**
Vrouwen op de Olympische Spelen van 1928
- 65** **Digitale of analoge schoolboeken?**
Kansen, zorgen en uitdagingen
- 68** **F-site: geschiedenisles over vrouwen**

Tijdvakvrouwen

- 17 Tijdvak 1: Het meisje van Yde
- 18 Tijdvak 2: Diotima, Aspasia, Calpurnia en Terentia
- 27 Tijdvak 3: Amelberga
- 28 Tijdvak 4: Zuster Bertken
- 36 Tijdvak 5: Anna van Rotterdam
- 43 Tijdvak 6: Mary Stuart II
- 44 Tijdvak 7: Elisabeth Wolff
- 50 Tijdvak 8: Johanna Jacoba Borski-Van de Velde
- 57 Tijdvak 9: Ans van Dijk
- 58 Tijdvak 10: Ien Dales

- 11 **Boeken**
- 20 **Dorothee Sturkenboom... en de geschiedenis**
- 60 **Column: Ton van der Schans**
- 61 **Griekse mythen: Hekate**
- 69 **Recensies**
- 72 **VGNnieuws: In Memoriam Wendy Hinke**
- 73 **Column: Jelte Posthumus | Colofon**
- 74 **Kleiokrant**

Cover:
Portret van
(vermoedelijk)
Elisabeth Bas,
toegeschreven
aan Ferdinand
Bol, ca. 1640.
Rijksmuseum,
Amsterdam.

22

30

50

Het smurfin-effect

Nog niet zo lang geleden was het heel gewoon dat vrijwel alle formele posities in de samenleving werden bekleed door mannen. Of het nu ging om het besturen van de stad, het leidinggeven aan een universiteit, het preken van de kansel, het runnen van een fabriek of het aanvoeren van een leger – eeuwenlang werden vrouwen ongeschikt geacht voor dit soort activiteiten. Pas in de twintigste eeuw begon deze traditie langzaam maar zeker te verdwijnen. Vrouwen mochten gaan studeren, vrouwen kregen stemrecht, vrouwen werden ‘handelingsbekwaam’, kortom: vrouwen gingen meedoen in het openbare leven. Toch waren vrouwen in die traditionele mannenwerelden nog lange tijd meer uitzondering dan regel. Sterker nog: ze waren maar al te vaak de enige vrouw in een door mannen gedomineerde setting. Tegenwoordig spreken we dan van een ‘excuustruus’, een begrip dat in de jaren tachtig is ontstaan. Het staat voor de gedachte dat één vrouw genoeg is om het verwijt van patriarchale patronen of seksisme van tafel te vegen. Niet dus! Hilda Verwey-Jonker (1908-2004) maakte dat in 1945 al duidelijk toen haar door SDAP-voorzitter Koos Vorink gevraagd werd om zitting in het Noodparlement te nemen ‘omdat er een vrouw in moet’. Als dát het argument is, vraag je de werkster van het partijbureau maar, zou ze hem gezegd hebben toen ze voor deze twijfelachtige eer bedankte.

Een variatie op het thema van de excuustruus is wat ik altijd graag het ‘smurfin-effect’ noem. Iedereen kent wel het smurfendorp: te midden van een breed scala aan smurfen (Zaniksmurf, Dichtsmurf, Muzieksmurf, Smulsmurf, Moppersmurf etc. etc.) is er maar één smurfin. En nee, die smurfen met hun smurfendorp stammen niet uit een tijd waarin vrouwen nog geen stemrecht hadden. Ze zijn bedacht in de jaren vijftig en ze zijn nog altijd razend populair. Aanvankelijk waren er trouwens alleen maar smurfen in het dorp. De smurfin werd pas in 1966 bedacht: ze was iemand van buiten die alle inwoners van het smurfendorp het hoofd op hol moest brengen en zo tweedracht zou zaaien. Het voert te ver om alle details van haar *werdegang* hier uit de doeken te doen. Uiteindelijk krijgt ze een eigen roze paddenstoelenhuisje in het smurfendorp. De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen dat er later ook een kleutersmurfin (de roodharige Sassette) en een oma smurf bijgekomen zijn. Toe maar, dat schiet lekker op! Waar het me nu om gaat is dat de drie smurfinnen alleen maar gekenmerkt worden door hun vrouw-zijn en hun levensfase – ze hebben geen eigenaardigheden als zaniken, dichters, muziek maken, smullen of moppen. Simone de Beauvoir zei het weer anders: de vrouw is ‘de eeuwige ander’.

Hoe het ook zij, het komt door die eeuwenlange dominantie van mannen dat ook de geschiedenis-

FOTO: MONIQUE KOOLMANS

Els Kloek is historica en schrijfster.

boeken vooral over mannen gaan. Mannen hadden het nu eenmaal formeel voor het zeggen en zaten op de belangrijke posities in het openbare leven. Uiteraard zijn er ook vrouwen geweest die hun stempel op de geschiedenis hebben gedrukt, maar tot in de twintigste eeuw zijn het een soort zwarte zwanen: uitzonderingen die de regel bevestigen dat mannen formeel de dienst uitmaakten. Om dat toch wat al te eenzijdige beeld van het door mannen gedomineerde verleden aan te vullen, ben ik ooit begonnen met wat nu bekend is geworden onder de naam ‘1001 Vrouwen’: een project dat informatie bij elkaar brengt over vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis die zich, ondanks al die beperkingen die hun werden opgelegd, toch in de kijker hebben weten te spelen. Het doet mij zeer veel genoegen dat *Kleio* zich door dit project heeft laten inspireren en nu komt met een themanummer over diverse individuele vrouwen die één voor één respect afdwingen door de manier waarop ze hun leven hebben ingericht en vormgegeven. Ze hadden daar lef voor nodig, geduld en doorzettingsvermogen, want de weg die ze kozen, lag niet voor de hand. En dat is precies wat deze vrouwen zo interessant maakt. Geschiedenis bestaat uit mensen, en daar horen vrouwen ook bij. Ze hadden misschien niet veel publieke macht en aanzien, maar ze waren er wel en speelden wel degelijk een rol. Te lang hebben ze in de schaduw gestaan van al die mannen die de geschiedenisboeken nog altijd domineren. Hulde dus voor de redactie van *Kleio*, die niet heeft gekozen voor een excuustruus of – zo u wilt – een smurfin, maar een heel themanummer over louter vrouwen dwars door de tien tijdvakken heen. Hoe inspirerend is dat!

Dit is een bewerking van het voorwoord van Els Kloek in Zeeuws dozijn. Portretten van sterke vrouwen, Anya Marinissen en Perry Moree (Middelburg 2018).

Op 3 oktober verschijnt het nieuwe boek van Els Kloek: *1001 vrouwen in de 20ste eeuw*. In het Amsterdam Museum vindt van 4 oktober 2018 tot 10 maart 2019 een tentoonstelling over dit onderwerp plaats. Zie www.vantilt.nl en www.amsterdammuseum.nl.

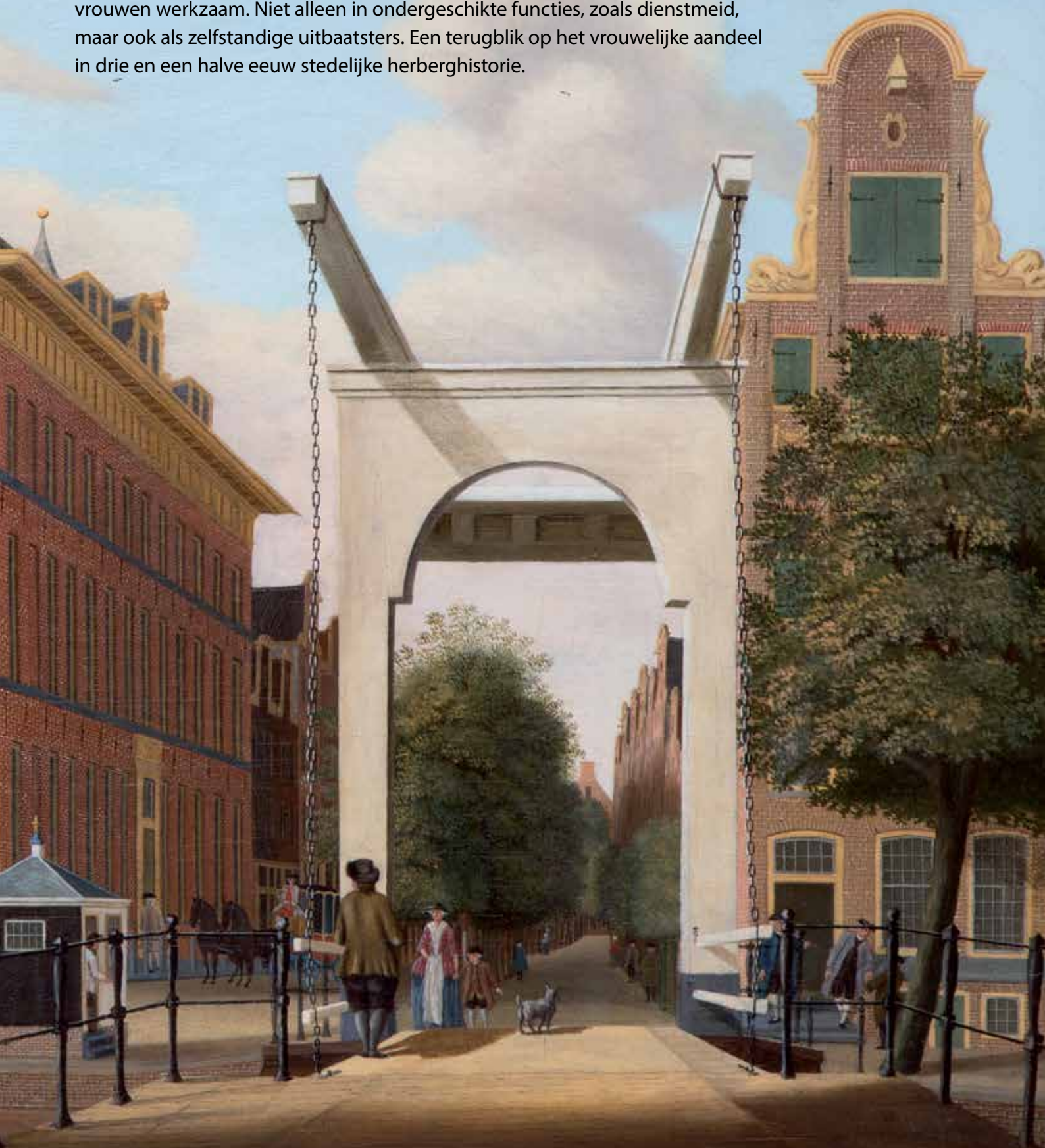

Vrouw achter de toog

*Herbergiersters in Amsterdam
(1450-1800)*

Als grootste stad van de welvarende Republiek had Amsterdam een omvangrijk en gevarieerd herbergwezen. In deze bloeiende bedrijfstak waren talloze vrouwen werkzaam. Niet alleen in ondergeschikte functies, zoals dienstmeid, maar ook als zelfstandige uitbaatsters. Een terugblik op het vrouwelijke aandeel in drie en een halve eeuw stedelijke herberghistorie.

Logement het Wapen van Amsterdam, hoek Kloveniersburgwal en Rusland, geschilderd voordat het werd gebouwd. Schilderij door Jan Spaan, 1767. Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam.

Maarten Hell is freelance historicus en als postdoc verbonden aan de UvA.

Herbergen waren publiek toegankelijke lokalen waarvan de uitbaters in kleine maat alcoholische dranken (bier, wijn en sterkedrank) schonken. Daarnaast konden gasten er soms dineren en overnachten. Tot het Amsterdamse herbergwezen behoorden zowel grote logementen met tientallen gastenkamers als de kleinste kelderkroegjes in de volkswijken. En zelfs eethuizen en koffiehuisen vielen eronder, want ook daar werd alcohol geserveerd én soms gelogeed. In de zeventiende eeuw groeide het herbergwezen van Amsterdam exponentieel. Aan het begin van die eeuw telde de stad ruim vijfhonderd drankhuizen, maar dankzij de toestroom van migranten en reizigers liep dat aantal op tot circa dertienhonderd drankhuizen in 1660. Dertig jaar later kwamen daar nog eens vijftien eethuizen en tweemaal zoveel koffiehuisen bij, naar de toenmalige mode. Een reisgids uit 1689 geeft ruim honderd adressen van herbergen waar je als reiziger kon logeren. Het Amsterdamse herbergwezen was daarmee bijzonder talrijk, zeker in vergelijking met het aanbod in andere Hollandse steden, zoals Leiden.

Duizenden Amsterdammers en vooral nieuwkomers vonden emploter achter de toog of als dienend herbergpersoneel. Daarbij ging het om ongeveer vijf procent van de stedelijke beroepsbevolking. In de vroegmoderne periode was het een van de zeldzame sectoren waarin een overvloedige hoeveelheid vrouwen werkzaam was. Behalve

in onderdanige functies, zoals dienstmeid of schoonmaakster, stonden zij al vroeg ook aan het roer van drankhuizen. Zij mochten die zelfstandig uitbaten, drank en proviand kopen en andere zaken doen die met het herbergbedrijf te maken hadden, zoals het indienen van declaraties bij het stadsbestuur. Een lokale keur (wet) uit 1492 bevestigt al de zelfstandigheid van de waardinnen. In het eerste kwart van de zestiende eeuw was ruim een derde van de geïdentificeerde Amsterdamse tappers een vrouw, zowel weduwen, alleenstaanden als echtgenotes. In het Europa van die dagen was dat niet uitzonderlijk, want ook in Engeland, Duitsland, Zwitserland en de Franse stad Toulouse stonden vrouwen achter de toog. Een vroeg voorbeeld van een Amsterdamse waardin is Baerte, van wie alleen de voornaam bekend is. In 1507 bestierde zij herberg De Klok. Baerte verzuimde echter een binnenbrandje te melden aan het stadsbestuur, hoewel zij daartoe wettelijk verplicht was. Vanwege het extreme brandgevaar in de grotendeels houten stad kreeg zij een strenge straf opgelegd. Ook de waardin van Het Poortje, een herberg aan de Dam, kreeg het aan de stok met justitie. Ze had illegaal (belastingvrij) wijn ingekocht en zich daarna brutaal gedragen tegen de controleurs van de accijnzen. De waardin werd bestraft met een boete en een tijdelijk tapverbod: een buitengewoon zware sanctie. Het stadsbestuur kon haar fraude echter niet dulden, aangezien de stedelijke economie dreef op de verbruiksbelastingen op alcoholische dranken.

Tapster van het Fortuintje, een herberg naast de Oudemanhuispoort. Tekening door H.P. Schouten, 1792. Stadsarchief Amsterdam.

‘Oneerlijke’ herbergen

Sommige Amsterdamse waardinnen stonden onder verdenking van bordeelhouden in hun zogenaamde ‘lichte’ of ‘oneerlijke’ herbergen. De overheidsregulering van prostitutie was indertijd vooral gericht op het concentreren van het ‘noodzakelijk kwaad’ op daartoe aangewezen locaties (aanvankelijk in de huidige Damstraat en later in de Pieter Jacobszstraat). Toch waren er ook elders als herberg vermomde bordelen te vinden. Na een zeldzaam grootschalig politieoptreden in 1492 werden er twintig personen veroordeeld wegens overtreding van de prostitutiewetgeving. Op één sekswerkster na waren dat allen koppelaarsters en bordeelhoudsters: zij brachten immers eerbare vrouwen op het verkeerde pad. Bovendien beconcurrerden zij de schoutsdienaren, die van overheidswege officieel toestemming hadden om bordeelherbergen uit te baten.

In de ‘oneerlijke’ herbergen ging het niet alleen om gokken, prostitutie en ander onzedelijk gedrag. Ook de aanwezigheid van vagebonden, vechtersbazen, ballingen en andere marginalen kon voldoende zijn om het predicaat ‘oneerlijk’ te krijgen. Bij vechtpartijen of doodslagen in hun herbergen moesten de uitbaters de identiteit van dader en slachtoffer aan justitie doorgeven. De

Gezelschap in een bordeel, door (het atelier van) Brunschwigse Monogrammist, ca. 1540. Rijksmuseum Amsterdam.

meesten deden hun uiterste best om confrontaties tussen laveloze klanten te voorkomen. Zoals Griet Henricksdochter, waardin in herberg De Druif, toen zij in 1545 te maken kreeg met twee ruziënde gasten. Zij probeerde een van hen vast te houden in zijn stoel, maar kon niet voorkomen dat hij zijn drinkbroer een dodelijke steekwond toediende.

Deftige gasten

Naast morsige kroegen en bordelen kende zestiende-eeuws Amsterdam ook 'nette' herbergen. Daar kwamen bijvoorbeeld kooplieden om zaken te doen en verbleven deftige stadsgasten. Tot de top van het herbergwezen behoorde De Zwaan in de Warmoesstraat (huidig nr. 139), het huis van Nel Sybrantsdochter dat groot genoeg was om vorstelijke gezelschappen onder te brengen. Als zus van een van de burgemeesters kreeg zij tal van hoogwaardigheidsbekleders op bezoek, van wie keizer Karel V in 1540 ongetwijfeld de bekendste is. Hierna prijkte het keizerlijke wapen op de gevel. Nel bracht ook haar eigen arbeidsloon in rekening en toucheerde flinke fooien. Na de dood van haar man organiseerde zij sporadisch zelfstandig ontvangsten. Zoals van Karels zoon Filips II tijdens diens verkenningsreis door de Nederlanden in 1549. De Zwaan bleek toen ontoereikend om alle edelen – inclusief hun vrouwen, bedienden, soldaten en ander gevolg – onder te brengen: zij logeerden bij de regenten thuis. Ook de doelengebouwen van de drie schuttersgilden waren in gebruik als publieke drankhuizen en officiële ontvangstcentra. Beneden in de doelenherbergen woonden de 'doelknecht' en het 'doelwif', in later jaren 'doelenkastelein' en 'doelenkasteleines' genoemd. Zij bedienden de

gasten en bestierden de huishouding. In het gebouw van de handboogschutters woonde bijvoorbeeld het doelwif Trijn. Zij is een beetje beroemd vanwege haar beeltenis op de tekening van een verloren geraakt schuttersportret. Gewoonlijk stonden echtparen gezamenlijk aan het roer van de doelenherbergen, die in de zeventiende eeuw hun grootste bloei zouden beleven. Zo bestierden Thijmen Jansz en Lysbeth Cornelisdochter veertig jaar lang (1585-1625) de Voetboogdoelen, terwijl de door Bredero genoemde 'Heereman en Ariaantje' gezamenlijk de Handboogdoelen uitbaatten. Een voordeel van zulke familiebedrijven ►

Het 'doelwif' Trijn van de Handboogdoelen met een schaal lekkernijen op een tekening van een verloren geraakt schuttersportret, ca. 1559. British Library, Londen.

was de continuïteit: de doelenkasteleinessen konden het werk van hun echtgenoot voortzetten als deze was overleden. Incidenteel werd dit 'weduwenrecht' schriftelijk vastgelegd. Opvolgers moesten soms ook weduwnpensioenen uitkeren. Verschillende doelenkasteleins hadden hun benoeming te danken aan echtgenotes met familieconnecties op het stadhuis. Binnen het herbergwezen was het kasteleinschap van de doelen een gewilde, want lucratieve, functie. Ingrijpend verbouwd en voorzien van schuttersportretten, zoals Rembrandts 'Nachtwacht', ontwikkelden de doelenherbergen zich in het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot de chicste herbergen van de stad. Aan regeringsmaaltijden en onthalen van stadsgasten verdienden de kasteleins een lieve duit. Daarnaast bezochten ook particuliere gasten en beroepsverenigingen de doelenherbergen, waar zij een van de tientallen kamertjes afhuurdren voor semi-private bijeenkomsten.

In het midden van de zeventiende eeuw stonden de Kloveniersdoelen (Nieuwe Doelenstraat huidig nr. 21) onder leiding van Jacob Pietersz Nachtglas en diens vrouw Catharina Claes van der Meij, alias Oude Trijn Claes. Na hun overlijden zette dochter Trui Nachtglas de zaak met verve voort: in 1657 declareerde zij bij de stad een recordbedrag van ruim 6.700 gulden aan regeringsmaaltijden en onthalen. De energieke 51-jarige doelenkasteleines gaf er in 1659 plotseling de brui aan. Zij vertrok met een groot vermogen naar Den Haag, waar ze een tweede leven begon. Ook de Voetboogdoelen, gevestigd aan het Singel, maakte een bloeiperiode door onder kasteleinschap van een vrouw. Deze Geesje Halters, beter bekend als weduwe Van der Helst, verdiende uitstekend aan de regeringsmaaltijden, maar vertrok in 1679 ook

naar Den Haag. Zij kreeg daar een aanstelling als kasteleines in het logement van de Amsterdamse Statenleden.

Ook onder het personeel van de doelenherbergen waren veel vrouwen. Behalve het inkopen van voedingswaren op de markt waren de meeste taken van de 'doelenmeisjes' binnenshuis: het bedienen van klanten, het dekken van de tafels, het schoonhouden van de keuken en kamers met schrob- en schuurmiddelen, het wassen van beddengoed, tafellakens, schorten en servetten, het doen van de vaat en het voorbereiden en serveren van maaltijden. Een onaangename, terugkerende klus was het schoonmaken en ledigen van de secreten en de was- en pisbakken op de binnenplaats en de afzonderlijke kamers. Geheel zonder gevaar was het werk niet in de kruip-door-sluip-doordoolhoven die de doelenherbergen waren. Een dienstmeid van de Handboogdoelen (Singel) viel in 1670 van de trap, een ongeluk waaraan zij een nare oogwond overhield. Voor specifieke taken hadden de doelenkasteleins gespecialiseerd personeel in dienst, zoals een naaister of kokkin. Volgens een dienstcontract uit 1671 verdiende een dienstmeisje veertig gulden per jaar. Die karige beloning kon hoger uitpakken voor wie meer verantwoordelijk werk verrichtte.

Het personeel van de doelenherbergen kwam zelden uit Amsterdam. Ook uitbaatsters en personeelsleden van andere drankhuizen hadden meestal een migratieachtergrond. Om zelfstandig te mogen tappen moesten zij het poorterschap verwerven door koop of een huwelijk met een burger. Ongeveer een derde van de tappende nieuwe poorters was vrouw. Aanvankelijk kwamen de nieuwkomers vooral uit de Zuidelijke

Een van de doelenmeisjes aan het werk in de Kloveniersdoelen (rechts). De overlieden van de Kloveniersdoelen door Bartholomeus van der Helst, 1655. Amsterdam Museum.

Portret van (vermoedelijk) Elisabeth Bas, toegeschreven aan Ferdinand Bol, ca. 1640. Rijksmuseum, Amsterdam.

Nederlanden, later in de zeventiende eeuw uit Scandinavië en Duitsland. Mannelijke migranten huwden lokale herbergiersdochters of -weduwen. Zo kregen zij het poorterschap gratis in de schoot geworpen en konden zij meteen meedraaien in het familiebedrijf. Door onderlinge huwelijken ontstonden herbergiersdynastieën. Zoals van de Duitse families Metz en Stadtlander, die enkele goedlopende drankhuizen uitbaatten.

Zelfstandigheid en taakverdeling

Een van de bekendste Amsterdamse waardinnen was Elisabeth Bas (1571-1649).¹ Zij was getrouwd met admiraal Swartenhondt, die met zijn op zee verdiende fortuin herberg De Prins (Nes) had gekocht. De zaak genoot aanzien omdat het stadsbestuur er hoog bezoek fêteerde. Zoals de gezant van Perzië, die er voor bijna negenhonderd gulden verbraste. Bas zorgde ook voor de foeragering van de vloot van haar man. Toen Swartenhondt na afloop van het Bestand weer het ruime sop koos, bleef zijn vrouw de herberggasten ontvangen. De inkomsten investeerde zij in onroerend goed en een klein schip, maar ook in verfraaiing van de herberg. In 1631 werd haar vermogen geschat op achttienduizend gulden, een jaar nadien verkocht zij De Prins voor nog eens twaalfduizend gulden. De waardin werd onsterfelijk vanwege een vermeend portret van Rembrandt (nu toegeschreven aan Bol) en een naar haar vernoemd sigarenmerk. Voor moeders, zoals Bas, was het uitbaten van een drankhuis goed te combineren met een gezin. De werkzaamheden vonden immers altijd plaats in de eigen woning. Maar in hoeverre stonden waardinnen zelfstandig aan het roer van hun herberg? Fiscale controles van drankvoorraden (peilingen) in het derde kwart van de zeventiende eeuw geven een indicatie. Een meerderheid van de aanwezige uitbaters was vrouw. Dit feminie

overwicht neemt niet weg dat de meeste drankhuizen werden uitgebaat door echtparen. Zo hadden slechts elf van de 53 in 1666 gepeilde bier-tapsters geen man; twee van hen waren weduwen. Een minderheid van de herbergen werd geheel zelfstandig uitgebaat door alleenstaande vrouwen of weduwen, zonder man op de achtergrond. Van enkele tapsters was de man afwezig omdat hij in zijn nevenberoep aan het werk was, zoals 'op de vaart'. De inkomsten waren dus niet alleen uit de tapperij afkomstig.

Halverwege de achttiende eeuw was het aantal geheel zelfstandige vrouwelijke tappers nog kleiner geworden, zo blijkt uit admissieregisters van 1742-1745. Het aandeel weduwen lag toen op 5,5 procent en daarnaast stond 1,2 procent als ongetrouwde vrouw ('jongedochter') alleen achter de tap. Ter vergelijking: in achttiende-eeuws Leiden taptten meer vrouwen dan mannen, al waren er in de grotere Leidse logementen meer mannelijke uitbaters te vinden. In Bern (Zwitserland) lag het percentage zelfstandige tapsters op vijf procent. In Engeland kregen jonge alleenstaande vrouwen lang niet altijd een vergunning, uit angst voor onzedelijkheid. In achttiende-eeuws Parijs waren zelfstandige vrouwelijke uitbaters zeldzaam en bijna uitsluitend te vinden in de goedkopere bierhuizen.

'De zaak genoot aanzien omdat het stadsbestuur er hoog bezoek fêteerde. Zoals de gezant van Perzië, die er voor bijna negenhonderd gulden verbraste'

In zijn beschouwing over Holland (1773-1774) schreef de Franse filosoof Diderot dat vrouwen hier nooit de leiding hadden over de drankhuizen, waarbij hij doelde op de eenvoudigere lokalen. In Amsterdamse herbergen verrichtten waardinnen echter dezelfde taken als hun mannen, ook al hadden die nominaal de touwtjes in handen. Bij het tappen, afrekenen en klanten in het gareel houden werd hun autoriteit gewoonlijk niet betwist door de grotendeels mannelijke herberggasten. Sporadisch valt er iets te lezen over een werkverdeling tussen mannelijke en vrouwelijke uitbaters. Rond 1685 assisteerde de waard van een veerhuis aan de Kampersteiger vreemde kooplieden bij hun handel in de stad; zijn vrouw bleef achter in de herberg om de gasten te bedienen en leveranciers te woord te staan. Onthullend in verband met de taakverdeling is de getuigenverklaring van een dienstmeid van De Brandaris, een herberg op de Texelse Kade (nu: Prins Hendrikkade). De waard zou het bewind over de zaken én het huishouden geheel overlaten aan zijn vrouw, terwijl hij zelf niets anders deed dan zich met de gasten 'vermaecken met een glaesjen'. Voor haar financiële zaken schakelde de ►

¹ Over haar: E. Kloek, Bas, Elisabeth, in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*.

waardin een zakelijke vertegenwoordiger in, die zij instrueerde vanuit haar ‘cachekamertje’. Ook in het chique logement het Wapen van Amsterdam (Kloveniersburgwal) moest de kasteleines het roer overnemen. In 1791 liet ze haar onhandelbare man zelfs opsluiten in het werkhuis. In de zeventiende-eeuwse Voetboogdoelen waren de rollen omgedraaid: daar werd de kastelein als voetveeg behandeld door zijn vrouw, die uiteindelijk zelfs het kostbare schutterszilver ontvreemde en met de noorderzon vertrok. Vergeleken met het pandemonium in de doelenherberg waren de verhoudingen tussen de meeste herbergiersechtparen harmonieuzer. Ondanks de gebruikelijke huiselijke conflicten, hadden de waard en waardin elkaar hard nodig om de zaak draaiende te houden.

Tegenslagen

Het wegvallen van een van beide partners kon grote organisatorische gevolgen hebben. Halverwege de achttiende eeuw kreeg de kasteleines van het Nieuwezijds Herenlogement (Haarlemmerstraat) bijvoorbeeld last van ‘zoodanige toevallen en bezoeken dat zij haar verstandt gantsch niet machtigh is’. De kastelein moest extra betaalde hulp in de bediening regelen. Door zwangerschappen waren waardinnen ook tijdelijk uitgeschakeld. In 1671 konden drie vrouwen niet meewerken

Twee vrouwelijke personeelsleden hangend uit een raam van herberg de Graaf van Holland. De boekhandel en het loterijkantoor van Jan de Groot door Isaac Ouwater, 1779. Rijksmuseum Amsterdam.

Verder lezen

M. Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800* (Nijmegen 2017).

aan een voorraadcontrole, omdat zij in de kraam lagen. Een vrouw op het Rembrandtplein evenmin, omdat haar man op sterven lag; een weduwe op de Prinsengracht lag zelf ziek te bed. Zo was het herbergwezen allesbehalve een stabiele sector. Bij de dood van naasten en ziekte, zwangerschappen, arbeidsongeschiktheid of andere tegenvallers konden uitbaters niet terugvallen op collectieve ‘verzekeringen’, zoals die in het gildewezen bestonden. Solidariteit kwam vooral van beroepsgegoten en familieleden, twee sterk overlappende groepen. Waarden

‘De vijftigjarige tapster Marie Jans Swart liet in 1700 het goud en zilver stelen bij haar eigen moeder. Van de buit betaalde ze haar huisbaas en drankenleveranciers. Ook kocht ze een papegaai’

verstrekten elkaar krediet, in de vorm van obligaties en leningen in contant geld. Daarbij kon het om aanzienlijke bedragen gaan. Zo leende de waardin in de Graaf van Holland (Kalverstraat) tweeduizend gulden van haar welgestelde zwager, de kastelein van logement De Munt. Tappers namen ook in armoede vervallen beroepsgegoten in dienst als knecht of meid, als deze tenminste de schaamte overwonnen om te dienen in plaats van te leiden. Een beproefde methode om uit de schulden te raken was het terugdringen van de kosten. Bijvoorbeeld door een goedkopere herberg te huren of door personeel te ontslaan. De vijftigjarige tapster Marie Jans Swart ging in 1700 wel erg ver om haar schulden te betalen. Bij haar eigen moeder, die in Utrecht woonde, liet ze het goud en zilver stelen. Van de buit betaalde ze haar huisbaas en drankenleveranciers. Ook kocht ze een papegaai, om de ingeslapen tapperij weer wat te verlevendigen. Sommige vrouwen in het Amsterdamse herbergwezen leidden een ‘hard en zorgelijk leven’, terwijl anderen er een fortuin maakten. Rond 1810 verkeerde de gehele sector echter in mineur. Vanwege een teruglopend inwonertal en vreemdelingenverkeer daalde het totale aantal uitbaters en personeelsleden. Afgeleefde herbergpanden werden gesloopt of kregen een andere bestemming. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er een opleving dankzij een verbeterde bereikbaarheid van de stad en groeiende aantallen bewoners en bezoekers. Met de opkomst van grand hotels en restaurants en de wettelijke regulering van de ‘huiskamerkroeg’ ontstond de moderne horeca. Sterke cafébazinnen, zoals de legendarische Bet van Beeren en Tilly Kalkhoven, bleven hierop in Amsterdam hun stempel drukken. ■

Ketens en banden. Suriname en Nederland sinds 1600

Eveline Sint Nicolaas

Geen inniger band dan de band met je moederland, toch? Ach, dat valt te nuanceren. Die is soms liefdevol en innig, soms stroef en irritant, zo blijkt uit de persoonlijke verhalen van Surinamers in dit boek. Het is uitgebracht bij de expositie in het Rijksmuseum. Vantilt | € 24,50

Een sterke wilskracht.

Vijf ambitieuze broers en zusters van Aletta Jacobs

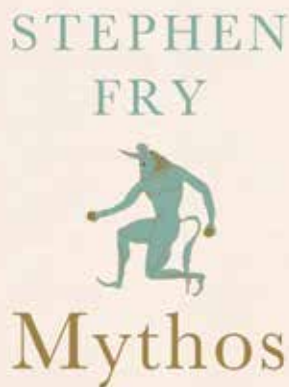
Inge de Wilde

Iedereen kent het dagboek van Anne Frank en is begaan met het leven en lijden van Anne. Maar ook Margot had het niet makkelijk. Zij wordt vaak vergeten. Vergelijkbaar is de situatie in de familie Jacobs: Aletta kent iedereen, maar hoe verging het de anderen uit het gezin? Passage | € 18,90

Ons gaat het in ieder geval nog goed. Een Nederlandse familie in Oost-Pruisen, 1920-1946

Ingrid Hoogendijk

Zeer boeiend relaas over de lotgevallen van een familie die steeds verder het nazistische en daarna het communistische moeras in wordt gezogen. De Bezige Bij | € 22,99

Mythos. De Griekse mythen en sagen herverteld

Stephen Fry

Al weken bovenaan de bestsellerlijsten, en terecht. Het boek leest alsof je naar een optreden van Fry kijkt; het boeit, verwondert, is mees-tentijds grappig en bevat veel 'tongue in cheek'. Thomas Rap | € 24,99

Rome. Een geschiedenis van de stad in zeven plunderingen

Matthew Kneale

Alles is zo langzamerhand toch wel geschreven over de Eeuwige Stad zou je zeggen. Gelukkig niet! Via een originele invalshoek maakt Kneale duidelijk door wie de stad in de loop der eeuwen werd gesloopt en geplunderd, en vooral waarom. Spectrum | € 29,99

Onderduiken bij de bezetter

P.H. Palmbergen

Een relatief onbekende episode uit de bezettingstijd wordt in dit boek besproken, namelijk de (oorlogs)ervaringen van duizenden Nederlanders die in een van de 64 in Nederland gelegen Arbeidsdienstkampen werkzaamheden moesten verrichten. St. Food for Free Foundation | € 24,99

De prins. Willem van Oranje, 1533-1584

Ronald de Graaf

Aan de hand van nog niet eerder gebruikte bronnen (persoonlijke brieven aan zijn boezemvriend) wordt een beeld geschetst van onze Willem als een adellijke figuur, een staatsman, een tolerante denker, maar tegelijkertijd wordt zijn 'vaderschap' belicht. Karmijn | € 29,95

De strafkolonie. Verzedelijken en beschaven in de koloniën van Weldadigheid (1818-1859)

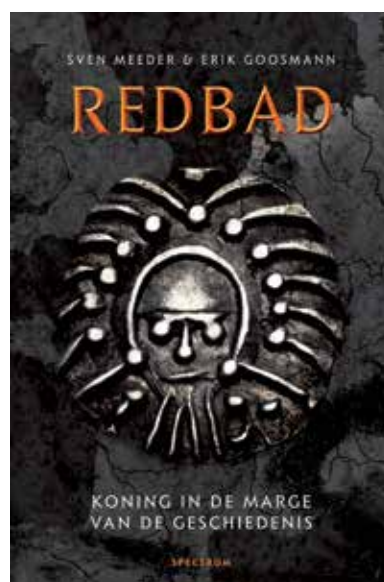
Wil Schackmann

De connaisseur van de Drentse heropvoedingsgebieden komt met een nieuw boek dat wederom zeer prettig leest en veel duidelijk maakt over de oplossing van de 'sociale quaestie': velen werden namelijk op transport gezet om grond vruchtbaar te maken en tegelijkertijd zelf een deugzaam leven te leren leiden. Atlas Contact | € 21,99

Buitengewone vrouwen. In de voetsporen van Aletta Jacobs

Alies Pegtel

De jongedame uit Sappemeer schreef Thorbecke om haar toe te laten tot het mannelijke universitaire wereldje. Tegen zelfontplooiing kon de liberaal eigenlijk geen bezwaren hebben. Maar wie betraden vervolgens het door Jacobs gebaande pad? In vijftien portretten worden de erfgenamen van Aletta Jacobs op hun (soms) moeilijke weg naar gelijke behandeling besproken. Amsterdam University Press | € 19,99

Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis

Sven Meeder & Erik Goosmann

Het verhaal passend bij de film, over de koppige Friese vrijheidsstrijder die niet bereid was om zijn hoofd te buigen en bij zijn heidense voorouders wilde blijven. Spectrum | € 19,99

Onder redactie van Ben Vriesema.

Jacoba van Tongeren

Vrouw in de top van het verzet

Jacoba van Tongeren (1903-1967) was een Amsterdamse verpleegkundige die tijdens de Duitse bezetting duizenden vervolgd het leven redde, maar die desondanks onbekend bleef tot 2015. Ze gaf tussen 1940 en 1945 leiding aan een verzetsgroep bestaande uit circa honderdveertig mannen en vrouwen. Ze bedacht een unieke code voor groepsleden en onderduikers, waarbij letters in cijfers werden omgezet: de groepsleden kenden elkaar alleen bij hun nummer. Zij was in '44-'45 de enige vrouw binnen de top van het Amsterdamse verzet.

Paul van Tongeren heeft een internationaal netwerk van vredesorganisaties opgericht en schreef een boek over Jacoba van Tongeren.

Pas zeventig jaar na de bevrijding (in 2015) is Jacoba's levensverhaal bekend geworden. Drie jaar eerder stuitte Paul van Tongeren (een neef van Jacoba) in een Haags archief op de memoires van zijn tante. Die hadden daar vijftig jaar gelegen. Jacoba's ervaringen van tijdens de oorlog bleken indrukwekkend. Hij bewerkte de handgeschreven teksten tot een boek: *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000*. Het eerste exemplaar werd overhandigd aan de toenmalige burgemeester van Amsterdam, Eberhard van der Laan, in maart 2015.

Jongste kind

Jacoba wordt geboren vlakbij Bandoeng (Nederlands-Indië) als de jongste van drie kinderen in het gezin van Hermannus van Tongeren (1876-1941) en Jeanne van Tongeren-Holle (1870-1958). Moeder Jeanne is onderwijzeres. Vader Hermannus is KNIL-militair en dient bij de genie. Moeder Jeanne kan de opvoeding van een derde kind niet aan. Zij had eigenlijk niet meer dan twee kinderen gewenst. Als Hermannus in 1909 wordt uitgezonden naar de provincie Atjeh om bruggen te bouwen, neemt hij hun dochtertje Jacoba (6)

'Jacoba groeit op in een geïsoleerde mannenwereld, te midden van militairen, meer als jongen en soldaat'

met zich mee. Daar in de jungle van Sumatra komt zij samen met haar vader en een baboe (kindermeisje) te wonen in een verplaatsbare dienstwoning. Hermannus voedt haar zo goed op als hij kan, met een groot verantwoordelijkheidsgevoel en de discipline hoog in het vaandel. Zo groeit Jacoba op in een geïsoleerde mannenwereld, te midden van militairen, meer als jongen en soldaat. Jacoba's unieke leiderskwaliteiten vormen zich al in haar kindertijd.

In 1916 komt er een einde aan Jacoba's verblijf in Nederlands-Indië. De Van Tongerens keren terug naar Nederland. Hermannus vestigt zich in de Johannes Verhulststraat in Amsterdam met zijn gezin. Jacoba is dan dertien jaar oud. Ze bezoekt het gymnasium.

Na de middelbare school volgt Jacoba een verpleegstersopleiding. Als ze in 1928 ernstig ziek wordt vanwege een streptokokkeninfectie, kan ze geen eindexamen doen. Haar vader huurt een huis in het landelijke Groenekan, waar ze door een huishoudster wordt verzorgd. Na acht jaar kuren, verblijft Jacoba voor enige tijd in Amersfoort in de zogenaamde TBC-lighallen. Het is daar dat zij bevriend raakt met verpleegster Nel Wateler. In 1937 keert Jacoba met Nel terug naar Amsterdam, waar ze gaan samenwonen in de Antillenstraat.

Boven: Jacoba van Tongeren, jaartal onbekend.
Rechterpagina: Jacoba van Tongeren, waarschijnlijk in het Vondelpark in de jaren dertig.

Jacoba's vader wordt na het afsluiten van zijn militaire carrière actief in het openbare leven. Zo staat hij vanaf 1929 als grootmeester aan het roer van de Orde van Vrijmetselaren in Nederland. In 1937 wordt Hermannus, vanwege zijn verdiensten voor het KNIL, benoemd tot generaal-majoor.

Wanneer Adolf Hitler aan de macht komt in Duitsland, laat Hermannus Tongeren zich in het openbaar regelmatig kritisch uit over de racistische nazipolitiek. Aangezien de vrijmetselarij streeft naar internationale verbroedering, individuele geestelijke vrijheid en persoonlijkheidsvorming, staan Hermannus' idealen lijnrecht tegenover het nazistische gedachtegoed. Het nationaalsocialisme op zijn beurt beschouwt de vrijmetselaarsgedachte als verdorven en verwerpelijk.

Vader en dochter Van Tongeren hebben een sterke onderlinge band. Tussen hen bestaat een diep vertrouwen. Dat zij beiden na de Duitse inval de kant van het verzet kiezen, is niet meer dan vanzelfsprekend.

Verzetskrant

Kort na de Duitse inval zoekt een onbekende contact met Jacoba. Het is een jonge Amsterdammer die rondloopt met plannen om een verzetskrant op te zetten. Deze moet *Vrij Nederland* gaan heten. De jongeman doet een dringend beroep op de Van Tongerens. Kunnen zij hem helpen aan de juiste contacten en middelen? Jacoba gaat in op het verzoek en zij wordt de liaison tussen haar vader en de mensen achter *Vrij Nederland*. Hermannus ondersteunt de oprichting van de verzetskrant zowel financieel als door het activeren van zijn contacten binnen de vrijmetselarij. Hij stelt ook zijn typemachine ter beschikking van de redactie. Op 31 augustus 1940 verschijnt het eerste gestencilde exemplaar van *Vrij Nederland*.

De eerste generatie verzetsmensen is onervaren en overmoedig. De wreedheid van het naziregime wordt onderschat. Velen zijn loslippig. In het voorjaar van 1941 worden vrijwel alle medewerkers van *Vrij Nederland* opgepakt en in detentie geplaatst, een aantal van hen wordt gefusilleerd. Jacoba moet onderduiken en verbreekt alle contacten met de verzetskrant.

Haar vader is al in oktober 1940 gearresteerd en gevangengezet vanwege zijn functie bij de Vrijmetselaren. In maart 1941 wordt hij overgebracht naar een Duits concentratiekamp, waar hij nog diezelfde maand komt te overlijden als gevolg van ziekte en uitputting.

Vanwege de arrestatie van haar medeverzetsstrijders van *Vrij Nederland* en de dood van haar vader overweegt Jacoba voorjaar 1941 om het verzet maar op te geven. Het is in diezelfde periode dat zij op een vroege ochtend met de trein op weg ►

Boven: 'Ik houd van Holland', blad uit het album van Jacoba van Tongeren. Lente 1941 lijkt ze de moed te verliezen als al haar medestrijders van Vrij Nederland zijn opgepakt en haar vader in Sachsenhausen is omgekomen. Foto: Rogier Veldman. Hiernaast: Jacoba ontwierp een code, voor groepsleden en onderduikers, waarin letters in cijfers werden veranderd. Deze code heeft vele honderden mensenlevens gered. Foto: Rogier Veldman.

is naar een geheim adres waar een neergeschoten Engelse piloot wacht op zijn persoonsbewijs. Jacoba kampt met sombere gedachten, terwijl de trein door het Hollandse landschap raast. Ze ziet de bloeiende bollenvelden en realiseert zich dat ze Nederland niet aan zijn lot kan overlaten.¹ Het werk van haar vader moet worden voortgezet. Al maanden eerder, in het jaar 1940, is Jacoba zich meer en meer met verzetswerk gaan bezighouden. Ze kan daarbij rekenen op de goedkeuring van haar vader, die haar een tweetal adviezen meegeeft. Hermannus leert haar: 'Maak een plan! Wat wil je bereiken met je verzetsacties?' En: 'Gebruik dus nooit namen! De verzetsgroep die namen gebruikt, brengt mensenlevens in gevaar!'

Na de arrestatie van de medewerkers van *Vrij Nederland*, realiseert Jacoba zich nog beter de ernst van deze raad. Als zij medio 1941 een eigen verzetsgroep opricht met als oogmerk het verzorgen van onderduikers, zet ze alle namen van onderduikers en haar medewerkers om in cijfers. Hiervoor hanteert zij een militaire codeermethode die ze geleerd heeft van haar vader. Vanaf dan spreken alle leden van haar groep elkaar aan met een getal. Jacoba zelf hanteert het getal 2000 als codenaam.

Bonnenkoningin

Bij het uitbreken van de oorlog was Jacoba kerkelijk maatschappelijk werkster. In 1941 zet Jacoba vanuit Amsterdam een landelijk netwerk binnen de hervormde kerk op, waarbij ze volledige steun ontvangt van de Centrale Kerkenraad. Groep 2000 gaat zich toeleggen op hulp aan onderduikers, zoals Joden, verzetsstrijders en jonge mannen die niet in Duitsland tewerkgesteld wensen te worden. De groep verschaft valse persoonsbewijzen aan onderduikers. Vooral groepsleden Gerrit Jan van der Veen en Frieda Belinfante blinken hierin uit. De groep organiseert ook onderduikadressen en levert voedselbonnen. Deze worden buitgemaakt door de knokploeg van de groep, gespecialiseerd in het overvallen van distributiekantoren. Jacoba laat een speciaal bonnenvest maken, waarmee ze vijfduizend voedselbonnen tegelijk over straat kan vervoeren. Ze bezoekt vaak ook zelf onderduikers om voedselbonnen af te leveren. Zo raakt zij bekend als De Bonnenkoningin. Anno 1944 zijn circa 4.500 onderduikers in de regio Amsterdam voor voedsel geheel afhankelijk van de hulp van Groep 2000. Jacoba deelt de kaart van Amsterdam op in wijken. Groepsleden ontmoeten elkaar rond lunchtijd in wijkgebouwen van de hervormde kerk om voedselbonnen en adressen uit te wisselen. Tot de verzetsactiviteiten van Groep 2000 behoren naast een koeriersdienst ook een persdienst en een illegaal radiozendstation. Een groep verstuurt voedselpakketten naar gevangenen in Westerbork en Duitse concentratiekampen. Hierbij speelt groepslid Truus Wijsmuller een grote rol. In '44 wordt Jacoba uitgenodigd om, namens Groep 2000, zitting te nemen in de Raad van Verzet (RVV), het overkoepelend orgaan van verzetsorganisaties. Jacoba bezoekt de geheime vergaderingen van de RVV zelf of laat zich vertegenwoordigen door de leider van de knokploeg. Ook werkt Jacoba nauw samen met Henk Dieneske, hoofd van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers in Noord-Holland. Al in 1940 heeft Jacoba's vader met zijn vooruitziende blik een bedrag van 600.000 gulden bijeengebracht vanuit de kringen van de vrijmetselarij.² Met dit geld kan Jacoba niet alleen

¹ Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000, p. 128. Zie ook afbeelding.

² Dit bedrag zou nu ongeveer vijftien keer zoveel waard zijn, zo'n 4 miljoen euro.

het werk van Groep 2000 financieren, maar ook geeft zij 'startsubsidies' aan de verzetskrant *Vrij Nederland*, aan de Persoonsbewijzen Centrale en aan het Nationale Steunfonds. Vanaf medio 1944 ontvangt de groep tevens forse bijdragen vanuit de hervormde kerk.

Ethische dilemma's

Jacoba van Tongeren was een bijzondere vrouw met een ijzeren discipline en een bezielende geestkracht. Ze liet zich leiden door het evangelie en deelde haar geloof met leden van haar verzetsgroep. Ze betitelde haar werk in het verzet als 'vredeswerk in oorlogstijd' en wilde zoveel mogelijk gewelddoos verzet plegen. Jacoba beseftte dat het verzetswerk zowel geestelijke als ethische dilemma's inhield. Daarom organiseerde zij tweewekelijkse bijeenkomsten onder leiding van

'Prins Bernhard sprak tot Jacoba: "Aan u zijn tien generaals verloren gegaan!"'

Amsterdamse predikanten waarbij vragen aan de orde kwamen als: 'Mag ik stelen, dan wel liegen, dan wel doden?' In 2017 besloot de Protestantse Kerk Amsterdam haar met een tweejaarlijkse Jacoba van Tongeren-lezing te eren en haar gedachtegoed levend te houden.

Jacoba bezat een uitzonderlijk talent voor organiseren. Zij leidde haar groep strak, met een duidelijke hiërarchie. Haar zelf bedachte en unieke code is een goed voorbeeld van haar creativiteit en organisatie. Toen de grote verzetsman Henk van Randwijk, voorzitter van de Raad van Verzet, haar voorhield dat een vrouw geen verzetsgroep kan leiden, liet zij zich niet wegsturen en hierin werd ze door andere verzetsleiders gesteund. Na de bevrijding in juli 1945 rapporteerde zij met een verslag van bijna honderd bladzijden aan de opperbevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten, Prins Bernhard. Toen deze vernam wat Groep 2000 tot stand had gebracht, sprak hij tot Jacoba: 'Aan u zijn tien generaals verloren gegaan!'

Jacoba heeft haar verzetsgroep met groot leiderschap succesvol geleid. De menselijke verliezen binnen de verzetsgroep zijn tot een minimum beperkt gebleven. Mede dankzij de code en alle discretie heeft het merendeel van de onderduikers de oorlog overleefd. Maar alle spanningen en het verlies van haar vader, haar broer en vele anderen eisten van Jacoba een zware tol. De longziekte die haar in de dertiger jaren had gedwongen om langdurig te kuren, stak na de oorlog de kop weer op. Ten gevolge hiervan kwam Jacoba vanaf de jaren vijftig tot haar dood in 1967 vrijwel permanent op bed te liggen.

Schuldgevoelens

Haar leven kende nog een andere tragische kant. Het feit dat haar moeder haar niet accepteerde en haar verbande naar het oerwoud heeft Jacoba veel pijn gedaan. Wat ze vooral heeft moeten missen was moederlijke warmte. Na de oorlog werd de uitgeputte Jacoba liefderijk verzorgd door haar hartsvriendin Nel Wateler. De twee verhuisden naar Bergen. En steeds weer maakte Jacoba zichzelf het verwijt dat ze te weinig Joden had gered, dat ze te weinig had gedaan. Ze kampte ook met schuldgevoelens omdat ze de beruchte fusillade in Amsterdam op 12 maart 1945 niet had weten te voorkomen. Daar, aan het Weteringplantsoen, schoten de nazi's vlak voor de bevrijding dertig onschuldige burgers dood, voor de ogen van het publiek, bij wijze van represaille.

Op 9 maart 1945 waren de nazi's Jacoba's kantoor binnengevallen, waar ze de complete onderduik-administratie hadden aangetroffen. Voor de Gestapo was die informatie echter onleesbaar. Op dat moment lag de sleutel van de geheime code daar verborgen onder de vloer. Dit feit was de nazi's echter niet bekend en zolang zij niet onder de vloer keken, ondernam Jacoba geen actie. Tegen haar bevel in, voerden vier leden van haar knokploeg een gewapende overval op het kantoor uit met als doel de sleutel van de code in veiligheid te brengen. Bij de schietpartij die daarop

Jacoba had als bijnaam De Bonnenkoningin, omdat zij zelf voedselbonnen rondbracht en een vest had waarin ongemerkt duizenden voedselbonnen konden worden vervoerd. Foto: Rogier Veldman.

Op 4 mei 2016 werden zes bruggen in Amsterdam vernoemd naar vrouwelijke verzetshelden. De auteur van dit artikel, Paul van Tongeren, poseert op de brug die naar zijn tante is vernoemd. Naast hem zijn echtgenote Els. Foto: Mieke Baracs.

ontstond werd een Duitse officier dodelijk getroffen. Hierop nam het nazigezag in Amsterdam wraak op wrede wijze.

Jacoba voelde zich haar leven lang medeschuldig aan de dood van die dertig slachtoffers. In gewetensnood zocht ze in de zestiger jaren contact met de bekende radio-dominee Alje Klamer. Deze omroepastor voerde gesprekken met Jacoba en raadde haar aan om haar oorlogstrauma van zich af te schrijven. Op zijn advies schreef zij hem talloze persoonlijke brieven, haar oorlogsmemoires. Deze bevatten uiteindelijk driehonderddertig handgeschreven bladzijden. Klamer stuurde Jacoba's geestelijke erfenis vlak voor haar dood op naar het archief van de Vrijmetselaren. Daar werden Jacoba's herinneringen opgeborgen in een diepe kast.

In 1990 ontving Jacoba van Tongeren postuum de Yad Vashem-onderscheiding van de staat Israël als Rechtvaardige onder de Volkeren. Intussen

was de verzetsrol die zij had gespeeld in Nederland compleet in de vergetelheid geraakt. De historicus Loe de Jong noemt haar naam wel een aantal keren in zijn standaardwerk *De Bezetting*, maar de aandacht is summier. De Jongs definitie van 'verzet' omvat met name 'gewapend verzet'. Hij beschrijft vooral de inzet van stoere mannen die sabotage en spionage pleegden. Hulp aan onderduikers wordt door hem niet gerekend tot verzet, omdat dat werk geen rechtstreekse afbreuk deed aan de bezetter. Anno 2018 wordt daar anders over gedacht.

Genegeerd

Loe de Jong prijst wel uitgebreid de verdiensten van Henk van Randwijk, Jacoba's voornaamste tegenspeler in 1944-1945 bij de Raad van Verzet. Waar De Jong Van Randwijk alom als grote verzetsstrijder eert, wordt Jacoba geheel genegeerd. Naar het Nederlandse volk wordt het beeld gecreëerd dat een vrouw geen verzetsgroep zou kunnen leiden. Deze opvatting en met name de ontkenning van haar verdiensten, hebben Jacoba diep gekwetst. Het ging haar niet om eer of bekendheid. Maar het feit dat de leden van haar Groep 2000 na de oorlog geen enkele erkenning ontvingen, trok ze zich zeer aan.

Het heeft dus een haar gescheeld of niemand had ooit meer van Jacoba en Groep 2000 gehoord. Zij leken te eindigen als een voetnoot in de historie. Bij de boekpresentatie in De Rode Hoed op 21 maart 2015 gaf burgemeester Van der Laan Jacoba en haar honderdveertig groepsleden wel de erkenning die ze verdienden. Kort daarna nam de Amsterdamse gemeenteraad het besluit om een brug naar Jacoba te vernoemen.

Dagblad *Trouw* vroeg de toenmalig directeur van het NIOD, Marjan Schwegman, haar lezing tijdens de boekpresentatie te bewerken tot een essay over de onderbelichte rol van vrouwelijke verzetsstrijders tijdens de Duitse bezetting. Mede dankzij Schwegmans betoog is er binnen Nederland een nieuwe belangstelling ontstaan voor de rol die vrouwen hebben gespeeld bij de strijd tegen de nazi's.

In het jaar 2016 hebben honderden Amsterdamse schoolkinderen kunnen genieten van de vertelvoorstelling *De Bonnenkoningin* door Stadsverteller Karel Baracs, met nagesprek met Paul van Tongeren. Deze indrukwekkende schoolvoorstelling over het leven van Jacoba werd gemaakt op basis van het boek dat in 2015 uitkwam. In 2018 werd deze voorstelling op film vastgelegd ten behoeve van het geschiedenisonderwijs.

Jacoba is bij de geschiedschrijving over de oorlog over het hoofd gezien, vanwege haar bescheidenheid, en omdat ze vrouw was. Dat zij bekend was als '2000' en niet als Jacoba, droeg ook bij aan haar onbekendheid. Jacoba overleed onbekend en vergeten in 1967. ■

Verder lezen en kijken

Jacobavantongeren.nl, met onder meer de filmregistratie van de schoolvoorstelling *De Bonnenkoningin*, met nagesprek en kijkwijzer.

Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945), Paul van Tongeren en Trudy Admiraal, vijfde uitgebreide druk (Aspekt 2018).

Dvd met filmregistratie van de boekpresentatie op 21 maart 2015 en zeventien korte interviews met nabestaanden van Groep 2000.

Vrouwenlexicon, lemma over Jacoba van Tongeren.

Juffrouw 2000, Jacoba van Tongeren, vergeten verzetsvrouw, *Vrij Nederland* 18 maart 2015, www.vn.nl/juffrouw-2000/.

Jacoba van Tongeren, Verzetsstrijdster tegen wil en dank, Marjan Schwegman, directeur NIOD, lezing bij boekpresentatie 21 maart 2015, tiny.cc/K5MSJVT.

Hoe vrouwen uit het verzet verdwenen, essay van Marjan Schwegman, *Trouw* 18 april 2015.

Beknopt Historisch Verslag van de werkzaamheden van Groep 2000, door Jacoba van Tongeren (1946), www.niod.nl, via rubriek Bibliotheek.

Geofferd of vermoord?

Het meisje van Yde (gestorven tussen 54 v.Chr.-128 n.Chr.)

In 1897 werd nabij het gehucht Yde in Drenthe een veenplas uitgebaggerd door twee veenarbeiders. Tijdens het zware werk met de beugel verscheen aan de oppervlakte van het veenwater een stam van een eik en een zwart hoofd met rossig haar. Het meisje van Yde was ontdekt.

De veenarbeiders namen van de schrik de benen. Omdat het mogelijk om een recente moord ging, of omdat ze illegaal veen aan het steken waren. Het nieuws van de vondst ging echter snel rond en stond drie dagen later in de krant. De burgemeester van Yde meldde de vondst vervolgens bij het Provinciaal Museum in Assen. Het rossige haar van het meisje was aan één kant van haar hoofd afgeschoren. Maar wat vooral opviel was de band die drie keer om haar hals was geknoopt. Daaronder was nog een inham te zien, misschien als gevolg van een messteek. Uit C14-dateringsonderzoek blijkt dat ze waarschijnlijk rond het begin van onze jaartelling was gestorven. De vele onderzoeken die op haar zijn uitgevoerd lieten zien dat het ging om een meisje van rond de zestien jaar. Ook bleek ze te leiden aan scoliose (verkromde ruggengraat). Dit was op te maken uit de zijwaartse verkromming van de wervelkolom. Ook vertoonde haar grote teen een duidelijke verdikking. Ze moet dus flink mank hebben gelopen.

Direct na het opdreggen van het lijk werd er druk gespeculeerd over waarom ze op deze gruwelijke wijze was gestorven. Was ze simpelweg verdwaald in het moeras? Dat lijkt erg onwaarschijnlijk gezien de aard van haar verwondingen. Was ze misschien overspelig geweest of een verraadster en werd ze daardoor in het moeras verdrinken, na eerst gewurgd en gestoken te zijn? Was hier dus sprake van een

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Reconstructie van het meisje van Yde. Bron: Drents Museum.

strafrechtelijke executie of was er toch wat anders aan de hand? Zou ze wellicht geofferd kunnen zijn?

Man uit Manchester

Een mogelijke oplossing van het probleem werd bijna een eeuw later – in 1984 – gevonden in Engeland. Toen een werkmans bij werkzaamheden in de buurt van Manchester voor de grap een stuk hout gooide naar een collega, schrok die zich rot. Het hout bleek namelijk een deel van een voet te zijn. Door deze toevallige vondst van de Lindowman kwam er een doorbraak in het onderzoek. Dat het een toevallige vondst was, mag blijken uit het feit dat de machines in die dagen in één keer grote stukken veen

grepen. In de negentiende eeuw groef men nog met de hand, waardoor er veel meer veenlijken werden gevonden en ze minder beschadigd uit de ingedroogde prut kwamen. De kans om tegenwoordig nieuwe veenlijken te vinden is daardoor niet zo heel erg groot meer. Opvallend genoeg bleek na grondige bestudering dat ook de man van Lindow was gewurgd en gestoken in zijn keel (en daarnaast was de beste kerel ook nog op het hoofd geslagen), om vervolgens in het moeras te zijn gegooid om te 'verdrinken'. Uit de Keltische en Germaanse overgeleverde verhalen blijkt dat het moeras werd gezien als een gevaarlijke plek. De snel opkomende mist, ►

de stilte, de donkere wateren, al deze in het moeras aanwezige natuurlijke verschijnselen zorgden ervoor dat het werd gezien als een plaats van onheil die tegelijkertijd toegang bood tot een andere wereld.

Afgeschoren haar

De man van Lindow en het meisje van Yde hebben beiden dus dezelfde afstraffing moeten ondergaan. De datering van de man van Lindow is niet heel exact, maar waarschijnlijk leefde hij ongeveer in dezelfde tijd als het meisje van Yde. De overeenkomsten tussen de twee veenlijken zijn opvallend. Rest nog steeds de vraag waarom het meisje van Yde moest sterven. Het afgeschoren hoofdhaar zou een theorie sluitend kunnen maken. Dat haar hoofdhaar aan één kant was afgeschoren, was immers niet uniek. Meerdere vrouwelijke veenlijken (onder anderen een buurtgenote van het meisje van Yde, de zogenaamde vrouw van Zweeloo) missen het haar aan één kant van hun hoofd. Dit kan er op wijzen dat het verwijderen van het hoofdhaar hoorde bij een ritueel. Het meisje moest geofferd worden. Daarnaast is het zeer opvallend dat zowel de vrouw uit Zweeloo als de man van Lindow, alsook het meisje van Yde problemen hadden met hun rug. Het meisje van Yde liep zeer mank, waardoor het net als bij de eerder genoemde veenlijken wellicht makkelijk was om juist haar aan te wijzen als degene die geofferd diende te worden, simpelweg omdat ze anders was. ■

Fresco uit de *Villa de misteri* in Pompeï over het Romeinse huwelijksritueel. De adellijke Romeinse vrouw links benadert een priesteres op een troon. Naast haar staat een jongetje dat een tekst voorleest, vermoedelijk de huwelijksverklaring. Aan de andere kant van de troon staat de jonge bruid, gekleed in een paarse mantel met een kroon van mirte, ca. 60 v.Chr.

Bron

Gebaseerd op W.A. Braakman, 'Het meisje van Yde', in: *Westerheem*, tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland (2002).

Klassieke vrouwen

Diotima, Aspasia, Calpurnia en Terentia

Vrouwen traden in de klassieke oudheid over het algemeen niet op de voorgrond; er zijn er maar weinig bij naam bekend. De vrouwen die uit de anonimiteit ontsnapten, kennen wij op grond van hun uitzonderlijke invloed op de Griekse samenleving of juist als aansprekend voorbeeld van Romeinse normen en waarden.

In de oude Griekse wereld werd van meisjes niets anders verwacht dan het baren van wettige nakomelingen. Hun echtgenoten waren doorgaans veel ouder, hielden er een druk sociaal leven inclusief minnaars en minnaressen op na en stelden hun kindvrouwtjes onder streng toezicht. Voor getrouwde vrouwen gold dat ze uiterst deugdzaam moesten zijn en aan geen enkele verleiding mochten worden blootgesteld. Griekse getrouwde vrouwen baarden hun eerste kind vaak al als veertienjarige; de sterfte onder zowel moeders als kinderen was mede daardoor zeer hoog.

De vrouwen van wie wij weten dat ze meer bewegingsvrijheid en invloed hadden, waren geen volwaardige inwoners van de polis. Uit het *Symposium* van Plato kennen we bijvoorbeeld Diotima, een Atheense priesteres en filosofe en de leermeesteres van Socrates op het gebied van de filosofie en de (later platonisch genoemde) liefde. Zij was niet getrouwd en niet geboren in Athene, en daarom niet gebonden aan de strenge wetten die golden voor de autochtone Atheense vrouw. In latere eeuwen is wel geopperd dat Plato haar verzonnen heeft, misschien juist omdat

het onvoorstelbaar was dat een vrouw de grote Socrates zou hebben beïnvloed. Maar omdat hij ook Aspasia noemt, gaat men er tegenwoordig vanuit dat zij wel bestaan heeft.

Aspasia, geliefde van de strateeg Perikles en beroemd middelpunt van een groep (mannelijke) intellectuelen, was eveneens afkomstig van buiten de stad (uit Ionië in Klein-Azië). Van haar wordt wel beweerd dat zij een *hetaere* was, een hoogopgeleide courtesane die feesten van de *upper class* opluisterde met haar schoonheid en veelzijdige talent. Vanwege haar relatie met Perikles werd haar ook vergaande politieke invloed toegedicht. Ze zou uit persoonlijke wraakzucht hebben aangezet

tot de Atheense oorlogen tegen Samos (440 v.Chr.) en Sparta (431 v.Chr.). Bijzonder is wel dat deze 'vrije' vrouwen – die belasting betaalden en werkelijk invloed uitoefenden – enerzijds bewondering van mannen oogstten en door hen als leermeesteres werden vermeld, anderzijds geen aanspraak konden maken op typisch Atheense deugden en er al in de oudheid van werden verdacht eigenlijk prostituees te zijn geweest. 'Echte' Atheense vrouwen kregen immers geen onderwijs en bleven keurig binnenshuis.

Volledige toewijding

Ook in de Romeinse maatschappij werden meisjes heel vroeg uitgehuwelijkt aan meestal veel oudere mannen, waarna van hen een kuis en nijver bestaan in volledige toewijding aan hun man werd verwacht. Plinius de Jongere trouwde als middelbare man nog met de tiener Calpurnia en was tegenover vrienden vol lof over haar kwaliteiten als echtgenote. Ze adoreerde hem, liet zich door hem gretig onderwijzen en leerde zelfs zijn verzen uit haar hoofd om te zingen bij haar dagelijkse bezigheden.

'Deze "vrije" vrouwen werden er al in de oudheid van verdacht eigenlijk prostituees te zijn geweest'

Nu leed Rome wel aan een dubbele moraal: een *matrona* die het huishouden bestierde, trouw was aan haar man en hem door dik en dun steunde, werd alom bewonderd, maar een Romeinse vrouw van oude adel kon zich als echtgenote behoorlijk laten gelden. Deze vrouwen kregen een flinke bruidsschat mee en hadden vaak een eigen vermogen, waardoor ze gewilde partners waren voor mannen met ambities. Cicero bijvoorbeeld, zelf niet afkomstig uit een van de invloedrijke fami-

lies die al eeuwen de bestuurders van Rome leverden, trouwde met Terentia uit het gerenommeerde geslacht Terentius en zag met haar afkomst en vermogen zijn carrière een enorme vlucht nemen. Haar bruidsschat van 400.000 sestertiën leverde precies het benodigde bedrag om in aanmerking te komen voor de senaat. Terentia steunde haar

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

man, ook financieel, maar nam haar eigen beslissingen. Ze bestierde zelf haar landgoederen en koos tijdens Cicero's langdurige afwezigheid als proconsul in Cilicië een echtgenoot voor haar dochter Tullia. Trouwen kon niet zonder vaderlijke toestemming, dus Cicero moet hier vooraf mee hebben ingestemd. Hij was vol lof over de moed en de niet aflatende inspanningen van zijn vrouw, die tijdens zijn ballingschap in 58 v.Chr. meer dan wie ook vocht voor zijn terugkeer, met succes. In Rome konden typisch Romeinse vrouwendeugden dus wel degelijk samengaan met invloed. ■

Buste van Aspasia.
Romeinse kopie naar een Helleens origineel. Gevonden in Castrum Novum. Vaticaanse Musea, Rome.
Linksboven: Standbeeld van een Romeinse vrouw (*matrona*), ca. 100-110 v.Chr. Glyptothek, München.

Dorothee Sturkenboom

Dorothee Sturkenboom is historica. Ze werkt na een succesvolle carrière in de wetenschap (Nijmegen, Californië, Amsterdam, Middelburg) inmiddels als onafhankelijk onderzoeker. Ze richt zich op het grensgebied tussen cultuur- en sociale geschiedenis en genderstudies.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Kennis van geschiedenis kan helpen te begrijpen waarom mensen op een bepaalde manier reageren op ontwikkelingen in het heden. Zoals het verleden van een persoon invloed heeft op de wijze waarop hij of zij zich gedraagt, zo is ook het verleden van een groep, land of samenleving relevant om hun standpunten in hedendaagse discussies te begrijpen. Als we de problemen die Nederland, Europa en de wereld in de huidige tijd hebben, samen willen oplossen, is het vermogen je in anderen te kunnen verplaatsen cruciaal. Kennis van de (voor)geschiedenis en de cultuur van de ander is daarvoor een voorwaarde.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen uit uw jeugd?

De leukste lessen vond ik die uit de onderbouw. In de bovenbouw gingen de geschiedenislessen bijna uitsluitend over twintigste-eeuwse oorlogen en politieke instituties. Het was een soort geschiedenis waar ik me moeilijk mee kon verbinden. Het resultaat was dat ik aan het einde van de vierde klas geschiedenis liet vallen uit mijn vakkenpakket. Dat ik er daarna toch voor koos om geschiedenis te gaan studeren, had te maken met mijn intuïtie dat geschiedenis breder was dan dat. Wat mij aantrok in het vak was juist de veelheid van mogelijke onderwerpen en benaderingen: niet alleen politiek en militair, maar ook sociaal, economisch, cultureel en intercultureel.

‘Wat mij aantrok in het vak was de veelheid van mogelijke onderwerpen en benaderingen: niet alleen politiek en militair, maar ook sociaal, economisch, cultureel en intercultureel’

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Ik lees graag historische romans, vooral van Engelstalige schrijvers zoals Nicole Krauss, Barbara Kingsolver en Lindsey Davis. Maar de meeste indruk maakte Cassandra van de DDR-schrijfster Christa Wolf – misschien omdat ik dat boek las toen ik nog een student was. Deze roman vertelt het verhaal van de Trojaanse Oorlog, maar dan vanuit het vrouwelijk perspectief van de onafhankelijk denkende zienares Cassandra. Hierdoor ga je als lezer met heel andere ogen naar de helden van Homerus' Ilias kijken.

Stel, u bent minister van Onderwijs. Wat zou u voor het geschiedenisonderwijs in willen voeren?

Meer aandacht voor global history die leerlingen leert wereldburgers te zijn. Het is een vorm van geschiedenis die de ontmoeting, confrontatie en uitwisseling (ook in culturele en economische zin) tussen verschillende beschavingen en werelddelen centraal stelt. In deze tijd van globalisering is het niet alleen belangrijk te weten waar je eigen samenleving vandaan komt, maar ook waar anderen (mentaal gesproken) vandaan komen en welke historische ervaringen zij hebben in de ontmoeting met andere culturen.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Voor veel mensen is een gepassioneerde verhalenverteller als docent op de middelbare school een belangrijke inspirator geweest. Ik had zo'n begenadigde causeur als docent maar de anekdotes die hij vertelde, boeiden mij onvoldoende omdat zijn interesses niet de mijne waren. Daarom vind ik het belangrijk dat op middelbare scholen geschiedenis in haar volle breedte aangeboden wordt, zodat de uiteenlopende interesses van verschillende leerlingen allemaal aan bod kunnen komen. Bovendien is het belangrijk dat onderwerpen vanuit meerdere perspectieven belicht worden, want er is niet één geschiedenis. Het is goed dat leerlingen leren dat geschiedverhalen vaak meerdere kanten hebben en dat het ene verhaal niet noodzakelijk beter, correcter of belangrijker is dan het andere. Tegelijkertijd moeten ze het analytische gereedschap aangeleverd krijgen om 'nepgeschiedenis' te kunnen onderscheiden van 'plausibele geschiedenis' en betrouwbare bronnen van onbetrouwbare bronnen.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De vroegmoderne periode van 1500 tot 1800 is voor mij de meest boeiende, omdat je dan het begin ziet van nieuwe ideeën en ontwikkelingen die onze samenleving tot een moderne samenleving gemaakt hebben. Dat bedoel ik zowel

in de positieve als in de negatieve zin van het woord, want moderniteit betekent niet in alle opzichten vooruitgang. Tegelijkertijd is er bij de vroegmoderne periode voldoende afstand tot onze eigen tijd om dingen scherp te kunnen zien, hetgeen bij eigentijdse geschiedenis lastiger kan zijn.

'Het is goed dat leerlingen leren dat geschiedverhalen vaak meerdere kanten hebben en dat het ene verhaal niet noodzakelijk beter, correcter of belangrijker is dan het andere'

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Dat is de Balans, een plein in Middelburg waar nog steeds het Commercehuis staat van de Middelburgsche Commerce Compagnie die in de achttiende eeuw de belangrijkste Nederlandse speler was in de trans-Atlantische slavenhandel. In 2005 werd hier dan ook een monument geplaatst ter herinnering aan dat Zeeuwse slavernijverleden. Op dit moment ben ik samen met een Amerikaanse collega een artikel aan het schrijven over de vraag hoe je de geschiedenis van zwarte mensen in Nederland op een meer sensitieve manier zichtbaar kunt maken en we gebruiken Middelburg als voorbeeld. Deze prachtige oude stad heeft mijn hart een beetje gestolen. Eerder schreef ik al een boek over de wetenschappelijke interesses van vrouwen afkomstig uit de Middelburgse koopmanselite (De elektrische kus, 2004). Mijn volgende boek (De ballen van de koopman, 2019) gaat over de Nederlandse identiteit als handelsnatie. Vanuit het perspectief van mannelijkheid analyseer ik onder andere het Nederlandse handelskolonialisme en ook daarin speelt de slavenhandel een rol. ■

De macht van de brief

Briefwisselingen van de stadhoudersvrouwen (1605-1726)

'Dieses ist das letzte Schreiben das ich von meinem lieben Sohn Heinrich bekommen habe, welches er mit seiner todten Handt 3 Tage für seinem Todt geschrieben hatt.' Vrij vertaald luidt dit citaat: 'Dit is de laatste brief van mijn lieve zoon Hendrik, drie dagen voor zijn overlijden geschreven.' Het waren de emotionele woorden die Sophia Hedwig von Braunschweig-Wolfenbüttel bovenaan de brief noteerde die haar stervende zoon Hendrik Casimir (1612-1640) haar stuurde vanaf het slagveld bij het Beleg van Hulst.

Ineke Huysman is als onderzoeker verbonden aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, waar zij onder andere projectleider is van de correspondentie van Constantijn Huygens, de correspondentie van Johan de Witt en de correspondentie van de stadhoudersvrouwen.

1 Zie bijvoorbeeld Hillard von Thiessen en Christian Windler, *Akteure der Aussenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel* (Keulen 2010), 8-9; Merry E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, second edition (Cambridge 2000); Wendy Gibson, *Women in Seventeenth-Century France* (Londen 1989); Sharon Kettering, *Patronage in Sixteenth and Seventeenth-Century France* (Aldershot 2002); Ronald Asch, *Nobilities in Transition 1550-1700: Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Bloomsbury 2003); 1001 vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis, Els Kloek (ed.) (Nijmegen 2013).

2 Els Kloek, 'Een nieuw studieveld': Vrouwengeschiedenis, interdisciplinariteit en de Nederlandse zeventiende eeuw, *De Zeventiende Eeuw* 14 (1998), 218-227, aldaar 220-1.

De brief is een van de 3.600 gedigitaliseerde brieven die deel uitmaken van de online raadpleegbare catalogus van vroegmoderne stadhoudersvrouwenbrieven, en hij staat symbool voor de boodschap achter de publicatie van het hele corpus. Enerzijds zien we hier de emoties van een aangeslagen moeder, maar anderzijds markeert deze brief een nieuwe periode van macht voor deze dominante stadhoudersweduwe, die na de onverwachte dood van haar zoon opnieuw met strakke teugels zou regeren over de familiebezittingen.

Vrouwencorrespondenties

In de geschiedschrijving wordt de praktijk van de vroegmoderne politiek van oudsher beschouwd als een voornamelijk mannelijke aangelegenheid. Gendervooroordelen hebben vrouwen lang uit de geschiedschrijving gehouden. Brieven van vrouwen werden vaak genegeerd of zelfs vernietigd. Bovendien liepen formele en informele politiek in de vroegmoderne tijd vaak door elkaar, net als de begrippen privé en publiek. De bestudering van de politieke macht van vrouwen bleef zodoende ongrijpbaar voor veel historici. Kortom, zij werd onvoldoende herkend.

Hoewel vrouwen lang zijn weerhouden van het uitoefenen van directe politieke macht, zochten ze actief naar andere middelen om hun invloed uit te oefenen. Een belangrijk middel daarbij was het voeren van correspondenties. De opkomst van vrouwengeschiedenis als vakgebied heeft nu ook haar uitwerking op de groeiende belangstelling voor vrouwencorrespondenties.¹ Al in 1998 pleitte historica Els Kloek voor onderzoek naar de politieke invloed van de prinsessen van Oranje.² Tot nu toe echter zijn onafhankelijke onderzoeken naar de echtgenotes van de Hollandse en Friese leiders en hun kringen met daarin een analyse van hun politieke vermogen zeldzaam, omdat hun correspondentie nooit volledig is uitgegeven.

In samenwerking met Koninklijke Verzamelingen Den Haag, waar de meeste brieven van de stadhoudersvrouwen worden bewaard, hebben het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Oxford University's Cultures of Knowledge de correspondenties gedigitaliseerd en ontsloten via de catalogi van Early Modern Letters Online (EMLO).³ De collectie van de stadhoudersvrouwen is overkoepelend doorzoekbaar, of individueel per vrouw.⁴ De bestudering van deze brieven zal ons beeld van deze stadhoudersvrouwen veranderen; vanaf nu kunnen we niet alleen kennismaken van de inhoud van hun brieven, maar ook hun netwerken in beeld brengen. Dit artikel biedt een korte kennismaking met de zes zeventiende-eeuwse stadhoudersvrouwen en hun correspondentie, te weten de drie 'Hollandse': Amalia van Solms-Braunfels, Mary Stuart I en Mary Stuart II en de drie 'Friese': Sophia Hedwig von Braunschweig-Wolfenbüttel, Albertine Agnes van Oranje-Nassau en Henriette-Amalia von Anhalt-Dessau. Wie waren deze vrouwen en waar gaan hun correspondenties over?

Brief van Hendrik Casimir van Nassau-Dietz aan zijn moeder Sophia Hedwig van Braunschweig-Wolfenbüttel, 8 juli 1640. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag. Linkerpagina: Amalia van Solms. Portret door Gerard van Honthorst, 1650. Rijksmuseum, Amsterdam.

Jeques icy ma foiblesse ne m'a pas permis
m'acquiescer de mon devoir mais au
une que se commance a conforter se pro
La gloire a la main pour que a du En
Et auourd Eny le Sraignissime jour que
ie suis este blessé et que ma gloire s'and
de voir a autre plus que les medecins
anse esperer si se jiray plus long vis
ains crativitiray a finir ca me signant
Amalia van Solms de du En

Amalia van Solms: 1177 brieven

Diplomaat Friedrich von Dohna merkte in zijn memoires op dat geen enkele politicus iets met stadhouder Frederik Hendrik durfde te bespreken zonder zich eerst tot diens echtgenote Amalia van Solms (1602-1675) te wenden. Koningen, vooraanstaande leiders, vertegenwoordigers van de handelscompagnieën, regenten; allen stuurden haar geschenken, zoals porselein, kristal, parels en diamanten, om bij haar in een goed blaadje te komen.

Amalia van Solms had als echtgenote en later als weduwe van stadhouder Frederik Hendrik een invloedrijke rol binnen en buiten de Republiek.⁵ Zij voerde daartoe een grote staat en stond in contact met de bovenlaag van de Europese aristocratie. Na het overlijden van haar echtgenoot was zij als moeder van stadhouder Willem II en grootmoeder van stadhouder-koning Willem

III een fervent voorvechtster van de dynastieke belangen van het Oranje-huis.

Veel van Amalia's correspondentie bestaat niet meer. Het grootste gedeelte van haar bewaard gebleven brieven bestaat uit de correspondentie met Constantijn Huygens. Tijdens de veldtochten in de Tachtigjarige Oorlog stuurde hij Amalia vrijwel iedere dag een brief. Daarin hield hij haar op de hoogte van het welzijn van haar man en hun zoon, de toekomstige stadhouder Willem II. Verder berichtte hij haar over de vorderingen van het leger, het bezoek van hooggeplaatste gasten, maar hij beschreef haar ook de verwoestingen, moordpartijen en verkrachtingen waarvoor zowel de vijandelijke als de geallieerde troepen verantwoordelijk waren. Dat deze brieven er nu nog zijn, komt omdat Huygens een van Amalia's hofdames had verzocht al zijn brieven aan haar werkgeefster voor hem te bewaren. ▶

³ Kleinere porties brieven zijn opgespoord in de Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief, Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt en de Bodleian Libraries.

Intussen wordt gewerkt aan de correspondenties van de zestiende- en achttiende-eeuwse stadhoudersvrouwen, en zal in samenwerking met de Fryske Akademy de correspondentie in Tresoar worden gedigitaliseerd en ontsloten.

⁴ emlo-portal.bodleian.ox.ac.uk/collections/?page_id=2756.

⁵ Zie ook: resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/AmaliaVanSolms.

Boven: Mary Stuart werd weduwe op haar negentiende en is hier afgebeeld in witte rouwkleding, met een sinaasappel die verwijst naar het huis van Oranje. *Mary Stuart I als weduwe van Willem II*, door Bartholomeus van der Helst, 1652. Rijksmuseum, Amsterdam. Hiernaast: Brief van Mary Stuart I aan haar schoonvader Frederik Hendrik van Oranje-Nassau, juni 1641. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag.

Mary Stuart I: 352 brieven

In de internationale historiografie heeft Mary Stuart I (Princess Royal, 1631-1661) weinig aandacht gekregen.⁶ Toch heeft zij in haar korte leven, vooral na het overlijden van haar echtgenoot stadhouder Willem II, een belangrijk aandeel gehad in het zekerstellen van de voogdij en het beheer van de goederen van haar pasgeboren zoon, de toekomstige stadhouder-koning Willem III. Met haar Franse neef koning Lodewijk XIV en haar broer koning Karel Stuart II onderhield zij daarover goede betrekkingen. Met haar schoonmoeder Amalia van Solms was dat anders, voortdurend lagen zij met elkaar in de clinch. Direct na het overlijden van haar echtgenoot Willem II begon Mary veelvuldig brieven te schrijven. Koninklijke Verzamelingen bewaart een speciaal brievenboek met de brieven die Mary uitwisselde met een uitgebreid netwerk van internationale correspondenten. In deze correspondentie ligt het accent vooral op de behartiging van de politieke belangen van haarzelf en haar zoon. In de Nederlandse historiografie heeft Mary Stuart een negatieve reputatie toebedeeld gekregen, die al door haar tijdgenoten in de Republiek werd gedeeld. In de Engelse geschiedschrijving wordt Mary's trouw aan haar Engelse familie juist geroemd. Omdat haar correspondentie nu volledig beschikbaar is, kan de lezer daar zelf opnieuw een oordeel over vormen.

Monsieur mon beau pere plus que Monsieur le prince guilliaume vous donnera sette lettre Je me remetray a luy auous assurer du desir que Jay de vous pouuoir faire voir par mes actions lessime que Je fais de vos bonnes graces et le soiny que Je aporteray toujours a les conseruer comme vne chose qui mest tres chere ce que J vous suplie de croyre comme estant

Monsieur mon beaupere

⁶ Zie ook: resources. huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MariaHenriettaStuart.

⁷ Zie ook: resources. huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MariaStuartII.

⁸ Zie ook: resources. huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hedwig.

Mary Stuart II: 119 brieven

Mary Stuart II (1662-1694) werd door haar huwelijk met haar neef stadhouder Willem III prinses van Oranje en koningin van Engeland en Schotland.⁷ Ze was de dochter van Jacobus II, koning van Engeland en Schotland, en Anne Hyde. De steun die zij verleende aan het ingrijpen van Willem III in de Engelse politiek en haar rol in Engeland na 1688 (de *Glorious Revolution*) heeft de geschiedenis van zowel de Republiek als Engeland bepaald: de omwenteling in Engeland bleek duurzaam te zijn en het bondgenootschap van de Republiek met Engeland werd een belangrijke buffer tegen de Franse koning.

Ook als persoon is Mary Stuart historisch interessant. Zij wist zich te ontwikkelen van een tamelijk labiele vrouw tot een sterke persoonlijkheid in een zowel persoonlijk als politiek zeer turbulente tijd: weinig stabiele jeugdijaren, een vroeg huwelijk in een volstrekt onbekende omgeving, een weinig toegankelijke echtgenoot, het conflict met haar vader en een onverwachte troonsbestijging. In het geloof vond zij haar zekerheid en leidraad. De brieven in Mary's catalogus dateren vooral uit de periode waarin zij in de Republiek verbleef, dus voordat zij koningin werd.

Sophia Hedwig: 169 brieven

Sophia Hedwig von Braunschweig-Wolfenbüttel (1592-1642) groeide op aan het hertogelijke hof van Wolfenbüttel.⁸ Toen haar achttien jaar oudere echtgenoot Ernst Casimir (1573-1632) van Nassau-Dietz zijn broer Willem Lodewijk opvolgde als stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, vestigde het echtpaar zich met hun gezin aan het Friese hof in Leeuwarden. Omdat haar echtgenoot veel weg was op legercampagnes – de Tachtigjarige Oorlog woedde immers nog in alle hevigheid – stond Sophia

Hedwig er vaak alleen voor. Dankzij haar leidinggevende en diplomatieke vaardigheden kreeg het Friese hof een meer prominente en internationale status. Zo organiseerde ze in het Nassause eigen-dom Dietz persoonlijk de bewapening en bevoor-rading van de lokale bevolking. Uit dankbaarheid voor haar inspanningen stelden haar zoons in 1634 een declaratie op waarin ze hun moeder formeel belastten met het bestuur over Nassau-Dietz.

Van de zes correspondenties die momenteel online staan, is die van Sophia Hedwig het minst volledig. De meeste brieven aan Sophia Hedwig zijn geschreven in 1640, het jaar dat haar zoon Hendrik Casimir overleed. Allereerst zijn dit de brieven van haar stervende zoon zelf, zijn broer Willem Frederik en hun dienaren, die haar op de hoogte hielden van de toestand van zijn verwon-dingen, en vervolgens ook de condoleancebrieven die zij ontving na het overlijden van Hendrik Casimir.

Albertine Agnes: 782 brieven

Albertine Agnes van Oranje-Nassau (1634-1696) was een van de dochters van de Hollandse stadhouder Frederik Hendrik en zijn echtgenote Amalia van Solms en de eerste Oranje-telg die ►

Links: Mary Stuart II door Peter Lely, ca. 1677-1680. National Portrait Gallery, Londen.

Onder: Sophia Hedwig von Braunschweig-Wolfenbüttel, portret toegeschreven aan Paulus Moreelse, 1620-1625. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag.

Boven: Albertine Agnes, prinses van Oranje, vorstin van Nassau-Dietz. Atelier van Johannes Mijtens, ca. 1665. Geschiedkundige vereniging Oranje-Nassau.
Onder: Henriette Amalia von Anhalt-Dessau. Portret door Joachim Martin Falbe, 1740-1745. Slot Mosisgau, Duitsland.

met een Nassau-Dietz trouwde.⁹ Zij wordt wel beschouwd als de stammoeder van de Oranjes, aangezien deze in rechtstreekse lijn (tot koning Willem III in de mannelijke lijn) van haar afstammen. Nadat haar echtgenoot, de Friese stadhouder Willem Frederik (1613-1664), onverwachts was overleden na het ongelukkig afgaan van zijn pistool, was Albertine Agnes de eerste vrouw die daadwerkelijk als regentes optrad voor haar zoon Hendrik Casimir II.

Al tien dagen na het overlijden van haar echtgenoot benaderde Albertine Agnes onder anderen raadpensionaris Johan de Witt over de veiligstelling van de stadhouderlijke positie van haar zoon Hendrik Casimir. Je kunt je afvragen wat er met Hendrik Casimir II (en dus ons huidige koningshuis) was gebeurd als Albertine Agnes van Oranje niet zo behoedzaam had gemanoeuvreerd.

De correspondentie van Albertine Agnes getuigt van haar betrokkenheid met de familiebezittingen, haar bemoeienissen om haar licht ontvlambare zoon Hendrik Casimir in het gareel te houden, maar ook haar rol als opdrachtgever van verschillende bouwprojecten en als verzamelaar van schilderijen en kunstobjecten.

Henriette von Anhalt-Dessau: 1352 brieven

Henriette Amalia von Anhalt-Dessau (1687-1711) is van de zeventiende-eeuwse stadhoudersvrouwen degene met de meeste bewaard gebleven correspondentie.¹⁰ Na de dood van haar echtgenoot Hendrik Casimir II (1657-1696) werd zij regentes voor haar zoontje Johan Willem Friso (1687-1711). Toen stadhouder Willem III in 1702 kinderloos overleed, zette Henriette Amalia zich in om diens erfenis voor haar zoon zeker te stellen. Ook probeerde zij in alle provincies van de Republiek zijn benoeming tot generaal en lidmaatschap van de Raad van State te regelen.

Het grootste deel van haar correspondentie dateert dan ook uit deze periode, want toen Friso onverwachts overleed (hij verdronk in het Hollands Diep in 1711), slaagde Henriette Amalia er niet in om regentes te worden voor haar kleinzoon, de toekomstige stadhouder Willem IV. De Staten van Friesland spraken hun voorkeur uit voor haar schoondochter Maria Louise von Hessen-Kassel, beter bekend onder de naam Marijke Meu, wier correspondentie momenteel in bewerking is om op dezelfde manier uitgegeven te worden, evenals die van haar schoondochter Anna van Hannover.

In de correspondentie van Henriette Amalia is zij zelf de grootste schrijver met 342 brieven, gevolgd door haar zoon Johan Willem Friso, die 231 brieven aan zijn moeder richtte. Die brieven stuurde hij vooral vanaf de slagvelden van de Spaanse Successieoorlog, waarin hij als generaal met het staatsleger meevocht met de geallieerden tegen de Spaans-Franse troepen.

Kardinaal de Richelieu stelde in 1637 dat de grootste en belangrijkste onderhandelingen die in zijn rijk tot stand kwamen meestal werden geïnitieerd door vrouwen. Ook de briefwisselingen van de echtgenotes van de stadhouders in de Republiek der Verenigde Nederlanden geven daar blijk van. Juist door het voeren van correspondenties konden vrouwen in het verleden hun macht uitoefenen. Uit de inhoud van de brieven blijkt dat de stadhoudersvrouwen politiek zeer actief waren. De digitale publicatie van de brieven van de zeventiende-eeuwse Hollandse en Friese stadhoudersvrouwen stimuleert dan ook nieuw wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van deze stadhoudersvrouwen op de politieke, culturele en sociale processen in de Republiek en daarbuiten. ■

⁹ Zie ook: resources. huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/AlbertineAgnes.

¹⁰ Zie ook: resources. huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/HenrietteAmalia.

Heilige abdis

Amelberga (ca. 900 n.Chr.)

Het is niet zo verwonderlijk dat er weinig informatie voorhanden is over vrouwen die leefden in de vroege middeleeuwen. Het beschikbare bronnenmateriaal is schaars en de positie van vrouwen in de samenleving van toen is niet te vergelijken met die in de onze.

De vroegmiddeleeuwse vrouwen die we tegenkomen in 1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis van Els Kloek hadden voornamelijk een religieuze rol. Dit komt voornamelijk doordat de meeste bronnen uit dit tijdvak religieus van aard zijn. Zo ook Amelberga. Zij was de eerste vrouwelijke abdis van het benedictinessenklooster in Susteren in Limburg. We weten van het bestaan van deze abdis door zogenaamde inventarislijsten van het klooster. Op de lijsten staan allerlei attributen waaruit blijkt dat haar invloed in de abdij niet onderschat mag worden: er staan verschillende bekers op met een afbeelding van het hoofd van de eerste abdis van het klooster en er is zelfs een gedeelte van haar schedel bewaard gebleven, in een zijden doek. De inventarislijsten stammen uit de twaalfde eeuw. De verhaalvorming rond Amelberga geeft een aanwijzing over wanneer zij leefde. Zij kreeg namelijk de drie dochters van koning Zwentibold onder haar hoede terwijl zij de leiding had in het klooster. Zwentibold, de koning van Lotharingen, zat slechts vijf jaar op de troon (895-900) en sneuvelde in de strijd tegen concurrerende koningen. Hierdoor valt Amelberga te plaatsen rond het jaar 900. Koning Zwentibold werd trouwens begraven in de al bestaande abdijkerk in Susteren. Het vraagt weinig verbeeldingskracht om je voor te stellen dat de abdis van het klooster ervoor wilde zorgen dat het lichaam van vader werd begraven dicht bij de plek waar zijn dochters

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

De reliekbuste van Amelberga wordt door monniken gedragen tijdens de heiligdomsvaart van Maastricht in 2018.

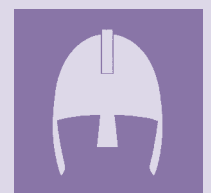
werden klaargestoomd voor een religieus leven. Koning Zwentibold kon overigens trots zijn op zijn dochters, want twee van de drie werden later opvolgsters van Amelberga.

Spartaans

De abdijkerk werd aan het begin van de achtste eeuw gesticht door Willibrord die het gebied ontving van hofmeier Pepijn van Herstal. Mogelijk bestond de kerk daarvoor al als eigenklooster van de familie van Pepijn. De plek kwam Willibrord goed uit, want Susteren ligt halverwege Utrecht en Echternach (Luxemburg), beide belangrijke plaatsen vanwaaruit de Angelsaksische bisschop werkte. De weg tussen deze plaatsen stond zelfs bekend

als de Willibrordsweg. Willibrord werd uiteindelijk in Echternach begraven.

Over de werkzaamheden die Amelberga uitvoerde, kunnen we kort zijn: ze zal de regels van Benedictus uitgevoerd hebben, samengevat in het vroegmiddeleeuwse motto *ora et labora*. Zeven keer per dag diende er gebeden te worden, omdat Benedictus van Nursia, de oprichter van de orde, dit in 529 had bevolen in zijn 73 hoofdstukken tellende kloosterregel. Het leven in het klooster diende gewijd te worden aan contemplatie, gebed, viering van de eucharistie en eenvoudige arbeid. Het kloosterleven zal hard zijn geweest, de nonnen die er werkten hebben zich aan het spartaanse leven moeten aanpassen. ▶

Amelberga als heilige

Na de dood van Amelberga werd ook zij begraven in de kerk. De relieken van Amelberga bevinden zich in een schrijn in de abdijkerk. Deze worden eens in de zeven jaar – een heilig getal volgens Benedictus – getoond tijdens de heiligdomsvaart van Maastricht. De reliekbuste wordt dan gedragen door monniken die op deze wijze het publiek kennis laten maken met deze heilige. Vreemd genoeg wordt dat niet gedaan door benedictinessen, de vrouwelijke equivalenten van de monniken. Mocht u overigens keelpijn hebben en richting Susteren gaan, dan is het raadzaam om, net als in de (late) middeleeuwen, bier aangengd met honing te drinken uit een kroes waarop een beeltenis van Amelberga staat. Wie weet helpt het.

‘Er was een volle aflat te verdienen als pelgrims in juli Susteren bezochten en daarbij de relieken aanschouwden’

Zoals gezegd weten we verder niets van Amelberga. Haar naam komt alleen voor op de inventarislijsten. Tijdens de Franse tijd werden de archieven van het klooster door de benedictinessen zelf verbrand en werden de relieken verstopt. Nadat het voor katholieken weer veilig werd om hun geloof te belijden, werden de overblijfselen van de heilige tevoorschijn gehaald en op verschillende momenten getoond aan het publiek. Er was zelfs een volle aflat te verdienen als pelgrims in juli Susteren bezochten en daarbij de relieken aanschouwden. Een relatief onbekende vrouw uit de vroege middeleeuwen wordt zo door de katholieke gemeenschap nog steeds in ere gehouden. Wilt u de reliekschrijn met de schedel en andere overblijfselen zien? In 2025 komt Amelberga weer naar buiten. ■

Titelpagina van een van de twee boekjes die zuster Bertken schreef. Drie uitgevers gaven de boekjes na haar dood uit, waaruit blijkt hoe geliefd ze was. Zuster Bertken was de eerste Nederlandse vrouw van wie er teksten in druk verschenen. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

Ingemetseld in de stad

Zuster Bertken (1426/27-1514)

In Utrecht is in de Choorstraat (spreek uit als Koorstraat) een gedenksteen te vinden. Met die steen wordt de plaats aangegeven waar de kluis van zuster Bertken heeft gestaan. Deze zuster Bertken, ook wel Suster Betken genoemd, is het bekendste voorbeeld van een stadskluizenares in Nederland.

Bertken was waarschijnlijk een bastaarddochter van de proost van de Pieterskerk van Utrecht. Na haar overlijden in 1514 wilden zoveel burgers afscheid van haar komen nemen dat het kerkbestuur zes kerkwachters moest inhuren om de grote menigte in bedwang te houden. Ook werd de kerkklok van de Dom tweemaal geluid, iets wat alleen gebruikelijk was bij de dood van een bisschop. Hoe kon een bastaarddochter zo geëerd worden?

Religieuze behoeften

Vanaf de elfde eeuw begon de samenleving te veranderen. Er vonden in de landbouw ontwikkelingen plaats waardoor er met minder mensen meer voedsel geproduceerd kon worden. Er kwamen daarom steeds meer ambachtslieden en er werd veel meer handel gedreven. De geldeconomie kwam weer terug en de langeafstandshandel werd hersteld. Hierdoor ontstonden nieuwe steden en werden de bestaande steden veel groter. Het christelijk geloof bleef onveranderlijk belangrijk in deze periode. Maar de religieuze behoeften van de middeleeuwse mens veranderden wel. Vooral in de steden. Aan de ene kant was er een steeds grotere tendens naar ritualisering en veruiterlijking van het geloof, terwijl aan de andere

kant juist behoefte was aan de verinnerlijking van het geloof.¹ Al deze veranderingen komen goed tot uiting in de opkomst van de stadskluizenaresen. Tot en met de vroege middeleeuwen waren kluizenars vooral mannen. Een kluizenaar trok zich voor langere tijd terug uit de maatschappij, vaak in een bos of een woestijn, waar hij afgezonderd in een eenvoudige hut of grot gingen wonen. Deze ruimte werd kluis of hermitage genoemd. Met een ascetische levensstijl, meditatie en gebed probeerde de kluizenaar dichter bij God te komen. Hierdoor genoot hij veel aanzien bij het volk, wat niet altijd

te rijmen was met het ideaal van eenzaamheid. Een leuk voorbeeld hiervan is Simon de Pilaarheilige uit de vijfde eeuw. Hij woonde in een hut in de woestijn in Turkije, waar hij heel beroemd werd om zijn levenswijze. Helaas voor hem trok hij veel bewonderaars die hem om steun en advies kwamen vragen. Door al die aandacht kwam Simon niet meer toe aan zijn kerntaak: in eenzaamheid bidden en mediteren. Zijn oplossing was even elegant als simpel. Hij zette een pilaar neer en ging hier bovenop zitten, buiten het bereik van de menigte. Helaas nam zijn populariteit hierdoor nóg verder toe, waardoor hij zich genoodzaakt zag om zijn pilaar een aantal keren te verhogen. Uiteindelijk vond hij zo zijn rust op achttien meter hoogte.

Kluizenaar in de stad

Vrouwen in de middeleeuwen die hun leven aan hun geloof wilden wijden, trokken zich in eerste instantie terug als nonnen in een klooster. Maar vanaf de elfde eeuw kozen steeds meer vrouwen voor een religieus leven midden in de stad, als kluizenares. Zij lieten meestal aan de zuidkant van een kerk een kluis bouwen waarin ze zich lieten opsluiten. Als een vrouw zich liet inkluizen, werd er vaak een begrafenismis opgedragen en kreeg ze de laatste sacramenten toegediend. Met deze rituele handelingen nam zij afscheid van het aardse leven. De

kluis van de stadskluizenares was vaak een eenvoudige ruimte van ongeveer zestien vierkante meter, maar er bestonden ook vrij grote kluizen van twee verdiepingen. Meestal was er een raam om de mis in de kerk te kunnen volgen en een raam aan de straatkant. Ook had een kluis een deur, waardoor ze niet echt ingemetseld zat. Toch schijnen de vrouwen in de praktijk maar zelden hun cel verlaten te hebben. Veel kluizenaresen hadden vrouwen die hielpen met dagelijkse zaken en het schoonhouden van de kluis. Ook kregen ze weleens een logee op bezoek.² Eten kregen ze van particulieren, die daarvoor in ruil bijvoorbeeld een aflat kregen. Het was meestal wel de bedoeling dat de kluizenares verder in haar eigen levensonderhoud voorzag. Dit deed ze bijvoorbeeld door boeken te schrijven of te kopiëren, liturgische gewaden te borduren en te naaien, of door te spinnen of te weven.³ Waarschijnlijk had in de late middeleeuwen vrijwel iedere stad in West-Europa wel een kluizenares. Zo moeten in deze periode honderden vrouwen zich hebben laten inmetzelen bij een stadskerk. Vaak waren het niet-adellijke, intellectuele vrouwen van een jaar of veertig. Doordat zij zich lieten inkluizen, kregen ze de mogelijkheid om hun leven te wijden aan studie en spiritualiteit. Zo waren zij teruggetrokken uit

het gewone leven, maar stonden ze wel nog steeds in nauw contact met hun stadsgenoten. De burgers van de steden erkenden haar geleerdheid en kwamen naar de stadskluizenares toe voor godsdienstlessen en wijze adviezen. Ook de plaatselijke elite wist haar te vinden. Zo ontpopten deze stadskluizenaresen zich vaak tot de vrouwelijke gelijke van de priester of pastoor. Ondanks hun verborgen bestaan en het feit dat vrouwen in de late middeleeuwen weinig aanzien genoten, wisten deze stadskluizenaresen zo grote invloed te krijgen.⁴

Goede raad

Ook zuster Bertken had, als bastaarddochter van een proost, waarschijnlijk wel een goede opleiding genoten. Zo zijn van haar hand een aantal religieuze geschriften bewaard gebleven. In de zevenenvijftig jaar dat zij in haar kluis leefde, heeft ze ook veel goede raad kunnen geven. Blijkbaar had ze daarmee voldoende aanzien verdiend om bij haar dood evenveel respect als een bisschop te krijgen. Ook had ze voldoende populariteit vergaard om een kerk bij haar afscheid uit zijn voegen te laten barsten.

‘De burgers van de steden erkenden haar geleerdheid en kwamen naar de stadskluizenares toe voor godsdienstlessen en wijze adviezen’

Met het Concilie van Trente (1545-1563) kwam er een einde aan deze vrouwelijke spirituele autoriteit. Want volgens het Vaticaan hoorden vrouwelijke geestelijken niet in het openbare leven van een stad, maar in een klooster. Zo loopt de ontwikkeling van stadskluizenaresen parallel aan de tijd van steden en staten. Dit is goed bruikbaar voor de nuancering van de machtsverdeling in deze periode, die over het algemeen vooral over mannen lijkt te gaan. ■

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

Gedenksteen voor zuster Bertken in de Choorstraat in Utrecht.

¹ Anne-Laure van Bruaene (2008), *Om beters wille, Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam: University Press, p. 210.

² www.geschiedenis-beleven.nl/ommuurde-vrouwen-in-de-middeleeuwse-stad/.

³ historiek.net/zusterbertken-kluizenares-utrecht/68694/.

⁴ Anneke B. Mulder-Bakker (2007), *Verborgen vrouwen: Kluizenaresen in de middeleeuwse stad*, Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Hobbels op weg naar professionalisering

Over de opkomst van het verpleegkundig beroep (1880-1920)

Ziekenhuizen zijn betrekkelijk nieuwe instellingen. Tot niet zo lang geleden bleven zieken thuis, waar ze werden verpleegd door hun familie. Met de komst van de ziekenhuizen waren ook geschoolde verpleegsters nodig. Het werd een populair beroep.

Nannie Wiegman
is verpleegkundige,
historica en directeur
van het Florence
Nightingale Instituut.

Geen terrein is zo gevoelig voor schommelingen op de arbeidsmarkt als dat van de verpleging en verzorging. Hier geldt de 'varkenscyclus' bij uitstek. De periode van een overschot aan verpleegkundigen is nog niet achter de rug of de volgende crisis in de vorm van tekorten, zoals in 2018, dient zich alweer aan. Die ontwikkeling heeft alles te maken met onze eigen zorgbehoeften. Soms blijven we liever zo lang mogelijk thuis wonen, ook noodgedwongen uit bezuinigingsoverwegingen, soms willen we niets liever dan opgenomen worden in een ziekenhuis. Rond 1920 was dat laatste het geval. Niet geheel toevallig liep die populariteit van het 'moderne', vroeg twintigste-eeuwse ziekenhuis parallel met de opkomst van het beroep van de verpleegster, die vanaf 1967 verpleegkundige heet, een beroep voor vrouwen én mannen. Tot ver in de negentiende eeuw was het in Nederland gebruikelijk om bij ziekte thuis te blijven.

Familieleden verzorgden de zieke en hadden daar meestal grote ervaring mee. Werd de zorg te zwaar en beschikte men over genoeg financiële middelen, dan kon een ziekenoppasser of pleegzuster ingehuurd worden. Vooral de pleegzusters van de 'Vereeniging voor Ziekenverpleging' in Amsterdam, opgericht in 1843, lagen goed in de markt. Ze hadden enige vorm van opleiding gehad en waren door de bestuurders, verlichte medici en kooplui met zorg geselecteerd. In diezelfde periode kwamen ook protestantse diaconessen en rooms-katholieke religieuzen beschikbaar voor de verpleging aan huis. Hun hulp was gratis. Dan was er nog een categorie patiënten die niet thuis verpleegd kon worden omdat ze geen familie hadden of een zwervend bestaan leidden. Zij konden bij ziekte in het plaatselijke gasthuis terecht. De reputatie van gasthuizen was bedenkelijk, vooral in de grote steden. Het gasthuis zorgde in ieder geval voor een slaapplek en eten.

Medische ingrepen

In de tweede helft van de negentiende eeuw maakte de medische wetenschap belangrijke ontwikkelingen door. Het gebruik van narcose en de introductie van anti- en aseptis droegen bij aan het succes van allerlei medische ingrepen. Tegelijk zorgden industrialisatie en urbanisatie voor maatschappelijke verschuivingen en kwam de zorg, die eeuwenlang binnen het vertrouwde gezin had plaatsgevonden, onder druk te staan. Zo kon een dienstmeisje, dat ver van huis in de grote stad een baantje had gevonden, bij ziekte niet meer terugvallen op de zorg van moeder thuis. Daarmee was de behoefte aan 'moderne' ziekenhuizen een feit. Wat een ziekenhuis tot een moderne instelling maakte, was een operatie- en verbandkamer, een badkamer, een lift en een polikliniek. En natuurlijk een modern opgeleid verpleegsterscorps.

Het gevolg was dat gasthuizen transformeerden van sociale armeninstellingen tot ziekenhuizen waar men naartoe ging voor medische behandeling en verpleging. Langzamerhand verdween het stigma van sterfhuis en vatte de gedachte post dat men in een ziekenhuis ook beter kon worden. Het belangrijkste kenmerk van het nieuwe ziekenhuis was dat het was aangepast aan medische wensen en de modern opgeleide geneesheer trad op als de geneesheer-directeur. Hij werd als deskundige bij uitstek de baas en voerde nieuwe technieken en operaties in. Binnen de nieuwe structuur van het moderne ziekenhuis kon de medicus echter slecht uit de voeten met de traditionele ziekenoppassers, de meiden en knechten, die soms nauwelijks konden lezen of schrijven. Hij had behoefte aan deskundige hulp, die hem kon assisteren bij de nieuw ingevoerde behandelmethode.

Zo behoorden het aanleggen van ingewikkelde antiseptische verbanden, het desinfecteren van materialen met uitgekende carboloplossingen, het uitrekenen van procentuele verhoudingen en het geven van een thermometer tot de moderne verpleegtechnische handelingen, die kennis van zaken vereisten. Het was al snel duidelijk dat de modernisering van de ouderwetse instellingen niet mogelijk was met het bestaande personeel. Het wegpoetsen van het slechte imago van het gasthuis en het toegankelijk maken van het 'moderne' ziekenhuis voor een breder publiek vereisten een nieuw type verpleegster. Maar hoe moest die eruit zien?

Beschavende invloed

Niet alleen het peil van het ziekenhuis, ook dat van de ziekenverpleging moest omhoog. Over twee randvoorwaarden waren medici het eens: de verpleging moest zoveel mogelijk door vrouwen worden gedaan omdat die van nature begiftigd waren met eigenschappen als zachtheid en geduld. Mannen vonden zij te hardhandig en daarmee ongeschikt, hoewel verplegers daar zelf anders over dachten. In de krankzinnigengestichten, in het leger, op ambulances en schepen waren altijd gediplomeerde verplegers nodig en werkzaam. Daarnaast hoorde de nieuwe verpleegster niet afkomstig zijn uit de dienstbodenstand, maar moest zij ontwikkeld genoeg zijn om een beschavende invloed uit te oefenen op de ziekenzalen. Juist het feit dat ze niet meer afkomstig was uit hetzelfde milieu als de gasthuispatiënten maakte haar bij uitstek geschikt om beschaving uit te stralen en zo het imago van de ziekenverpleging te verbeteren.

'Langzamerhand verdween het stigma van sterfhuis en vatte de gedachte post dat men in een ziekenhuis ook beter kon worden'

Op dit punt liepen de belangen van de medici parallel met die van vele ongehuwde dames uit de middenklasse, die, beïnvloed door feministische ideeën, op zoek waren naar maatschappelijk nuttig werk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste opleiding voor verpleegsters in 1878 niet alleen uit de koker van enkele vooruitstrevende medici kwam, maar mede vorm werd gegeven door de burgerlijk-feministe jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916). Zij vond dat verpleegsters betaald moesten worden voor hun werk, zodat ze in hun eigen onderhoud konden voorzien. Een jaar later behaalden Johanna Offers, Wilhelmina Montfrans en Anna Broekmeijer het examen van de Noord-Hollandsche Vereeniging 'Het Witte Kruis', waarmee ze de eerste gediplomeerde verpleegsters waren die zowel theoretisch als ►

In 1852 publiceerde Hendrik Tollens het gedicht *De pleegzuster*, een ode aan de vrouw die haar roeping vond in het verplegen van zieken. Zuster M.A.A. Boësen stond model voor deze prent. Linkerpagina: Strak in het gelid en in glad gesteven uniform poseerden deze verpleegsters uit Utrecht, ca.1900.

De staf van het Wilhelmina Gasthuis, met rechts in het zwart Anna Reynvaan.

Onder: Het Verpleegsterszakwoordenboekje door dr. A.N. Nolst Trenité (1899). Daarnaast: Het Witte Kruis is het onderscheidingsteken dat verpleegsters kregen als zij hun opleiding in de algemene ziekenverpleging hadden afgerond. Vanaf 1893 kregen ook krankzinnigenverpleegsters dit kruisje, maar dan zwart. Het insigne was van ivoor en werd uitgereikt tussen 1878 en 1921. Achterop stond het nummer van de kandidaat.

praktisch een officiële opleiding hadden gevolgd. Tussen 1880 en 1889 werden in Amsterdam 101 Witte Kruis-diploma's uitgereikt.

Vanaf 1883 startte het Amsterdamse Buitengasthuis, het latere Wilhelmina Gasthuis en nu Amsterdam UMC locatie AMC, met een eigen verpleegstersopleiding. De nauwe samenwerking tussen geneesheer-directeur Jacob van Deventer (1848-1916) en adjunct-directrice Johanna Paulina (Anna) Reynvaan (1844-1920) leidde tot een succesvolle opleiding die model zou staan voor de rest van Nederland.

Naarmate de behoefte aan gediplomeerde verpleegsters toenam, startten steeds meer ziekenhuizen hun eigen opleiding. Was het ziekenhuis als opleidingsinstituut lid van de in 1893 opgerichte 'Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging', dan gold het examen en diploma als erkend. Leerling-verpleegsters volgden gedurende drie jaar een praktische opleiding in het ziekenhuis en kregen gelijktijdig een theoretische cursus ziekenverpleging. De theorielessen werden gegeven in het ziekenhuis, meestal in de avonden en in eigen tijd. De geneesheer-directeur verzorgde de lessen in anatomie, fysiologie en ziekteleer. Hij schreef ook de lesboeken, zoals het 'Verpleegsterszakwoordenboekje' van dr. A. N. Nolst Trenité uit 1899, dat vele herdrukken beleefde. De adjunct-directrice was samen met de hoofdverpleegster verantwoordelijk voor lessen verpleegkunde, ethiek en de praktische vorming op zaal. Verpleegsters in Nederland werden opgeleid volgens het *in service*-systeem, wat betekent dat ze in het ziekenhuis woonden en leefden en daarmee tegelijk leerling

en werknemer waren. In de vroege periode verdiende een leerling ongeveer 125 gulden per jaar, oplopend tot 525 gulden per jaar voor de functie van hoofdverpleegster. Was de theoretische en praktische opleiding voltooid, dan kon het ziekenhuis de leerling-verpleegster aanmelden om het examen in de ziekenverpleging af te leggen. Dat vond plaats in het ziekenhuis in aanwezigheid van de geneesheer-directeur en de directrice. Na het behalen van het diploma ontving zij het papiertje en een bijbehorend insigne, dat verplicht en zichtbaar op het uniform gedragen moest worden. Hieraan kon de patiënt zien dat hij met een gediplomeerde verpleegster van doen had.

Populair beroep

Professionele verpleging werd vanaf 1900 populair. Voor gediplomeerde verpleegsters lagen tal van carrièremogelijkheden in het verschiep, waarvan er drie het meest in trek waren. In de eerste

plaats kon zij ervoor kiezen te blijven werken in een ziekenhuis. Dat kon het eigen opleidingsziekenhuis zijn, maar ze kon ook solliciteren bij een ander ziekenhuis, een sanatorium of een vakantiekolonie. Meestal volgde afhankelijk van haar ijver en deskundigheid vrij snel de bevordering tot hoofdverpleegster van een afdeling. Een van de belangrijkste taken was dan het leiding geven aan de verpleegsters die op de zalen werkten en het opleiden van de leerlingen. Wie trouwde, moest het ziekenhuis verlaten. Er was dan ook in ziekenhuizen een permanente wisseling gaande van verpleegpersoneel. Gediplomeerde verpleegsters konden vanaf 1928 diverse specialisaties volgen, zoals kraam-, kinder- en wijkverpleging. Ook was het mogelijk een verkorte opleiding te doen in de psychiatrie, de zogenaamde B-verpleging. Een tweede perspectief lag buiten de muren van het ziekenhuis. Naast ziekenhuisverpleging bleef thuisverpleging vooral op het platteland, waar vaak geen ziekenhuizen waren, nog lang gebruikelijk. Wie dus geen zin had om als gediplomeerd verpleegster binnen de streng gecontroleerde ziekenhuisgemeenschap te werken, koos de route van wijkverpleegster. Als wijkverpleegster was er nog werk genoeg in de verpleging bij arme zieken thuis. Bovendien veranderde het slechte imago van het ziekenhuis als armeninstelling niet zo snel als men gehoopt had. Weliswaar streefden de ziekenhuisdirecties naar het binnenhalen van rijke particuliere patiënten, de publieke opinie

veranderde niet zo snel en dus was er voorlopig werk genoeg in de verpleging aan huis. Het ziekenhuis vaarwel zeggen was voor gediplomeerde verpleegsters een onzekere stap en daarom ontstonden er als snel speciale 'Verenigingen voor Ziekenverpleging', waarbij de wijkverpleegster zich kon inschrijven. Bij die verenigingen konden burgers terecht met hun vraag om thuisverpleging en de vereniging zond vervolgens een verpleegster uit. Deze verbinding met een vereniging gaf verpleegsters enerzijds een vorm van vrijheid, anderzijds enige zekerheid als het om werk en dus om inkomsten ging. Bleef men de 'Vereniging voor Ziekenverpleging' gedurende een bepaalde tijd trouw, dan betekende dat ook zekerheid in tijden van ziekte of ouderdom. Wijkverpleegsters waren creatieve dames, zoals Antje Stieltjes, die tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in de prijzen viel met haar innovatieve 'Werkmansverband'. Ze won de zilveren medaille.

Een derde optie voor gediplomeerde verpleegsters was zich te vestigen als zelfstandig of particulier verpleegster, de zogenaamde 'vrije' verpleegsters. Het leven als particulier verpleegster gaf maximale vrijheid en ruimte om zelf initiatieven te ontplooiën. Men kon een verzoek tot verpleging wel of niet aannemen en men

Onder: Wijkverpleegster Antje Stieltjes (rechts achter) met een collega en een groepje kinderen. Daarboven: Zilveren medaille in houten doosje, gewonnen door Antje Stieltjes tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 's-Gravenhage in 1898.

kon ermee stoppen als het niet beviel. De patiënten die een particuliere verpleegster inhurden, waren meestal gefortuneerd en bereid voor privéverpleging te betalen. Voor de verpleegster zelf vroeg deze vorm van verpleging nogal wat. Men moest intern bij de patiënt wonen of met hem of haar op reis gaan. De valkuil was dat de verpleegster te veel in het privéleven van de patiënt verwickeld raakte. In het in 1890 opgerichte *Maandblad voor Ziekenverpleging*, hét tijdschrift voor de verpleging en nu nog bestaand als *TvZ. Verpleegkunde in Praktijk en Wetenschap*, geven tal van artikelen tips hoe je je als particulier verpleegster moest gedragen. Die code vereiste van de verpleegster een extra fijngevoeligheid, voorkomendheid en beleefdheid, vooral jegens de aanwezige dienstbodes. Daarnaast moest zij vooral goed op haar eigen gezondheid letten. Wie in de particuliere verpleging werkte, maakte ook kans om in contact te komen met een potentiële huwelijkskandidaat. Zo trouwde arts en schrijver Arnold Aletrino in 1898 met de particuliere verpleegster Julia van Stockum, die zijn eerste vrouw Rachel Mendes da Costa verpleegd had en aansluitend hem. Ook al betekende het werken als particulier verpleegster vaak een onzeker financieel bestaan, voor menige gediplomeerde verpleegster lonkte de vrijheid. En niet alleen vrijheid, maar ook de zucht naar avontuur was hen niet vreemd. Zo vertrok verpleegster C.B. Proot met de Nederlands-Russische ambulance tijdens de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) naar Transvaal, waar zij in het veldhospitaal ging werken. Ook particulier verpleegster Rosa Vecht koos in 1914 voor het ongewisse, zodra ze hoorde dat de oorlog was uitgebroken (zie kader). Geheel zelfstandig vertrok ze naar het front in België, waar ze werkte in het Belgian Field Hospital in

Twee studerende verpleegsters in het Stads- en Academisch Ziekenhuis, nu UMCI, te Utrecht, ca.1900.

Rosa Vecht

Rosa Vecht (1881-1915) is, voor zover bekend, de enige Nederlandse verpleegkundige die tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) is omgekomen. Nederland was neutraal, maar sommige verpleegkundigen voelden zich geroepen naar het oorlogsgebied te gaan om gewonde soldaten te verplegen. Rosa Vecht was een van hen. Ze werkte in hospitalen in Antwerpen en Veurne. Op 23 januari 1915 werd ze getroffen door een granaatscherf, met de dood als onherroepelijk gevolg. Een eeuw later werd Rosa Vecht met een plechtige ceremonie in Ieper herdacht.

Antwerpen en later in Veurne. Daar kwam Rosa Vecht bij een bombardement op 23 januari 1915 als enige Nederlandse verpleegster om het leven. Ze werd 33 jaar.

Exacte gegevens ontbreken, maar het aantal verpleegsters dat particulier werkte moet, gezien de vele advertenties in het *Maandblad voor Ziekenverpleging*, behoorlijk zijn geweest. Hoewel particuliere verpleging een luxe was en sterk conjunctuurgevoelig, bleef de vraag naar particuliere verpleegsters tot 1940 groot.

Bemoeizucht

De vorming van het verpleegstersberoep ging niet van een leien dakje. Verpleegsters zelf hadden vanaf het prille begin weinig in de melk te brokkelen. Dat kwam omdat de medische beroepsgroep zich met alle aspecten van de ziekenverpleging en het beroep bemoeide. Medici hadden daar ook alle belang bij, want een slecht functionerend verpleegsterscorps was de doodsteek voor een ziekenhuis. De opleiding, de lesstof, het

diploma, de leerboeken en zelfs de lengte van het uniform waren onderhevig aan het oordeel van de medici. Verpleegsters zelf lieten nauwelijks van zich horen.

Die onderdanige en afhankelijke houding kwam goed tot uitdrukking tijdens de 'Samenkomst van Belangstellenden in Ziekenverpleging', het eerste congres over ziekenverpleging in 1892. Twee dagen lang stond het spiksplinternieuwe Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam in de schijnwerpers met een programma dat bol stond van allerlei aspecten die voor verpleegsters essentieel waren. En hoewel Anna Reynvaan en Jeltje de Bosch Kemper de organisatoren van het congres waren, hielden uitsluitend medici de lezingen en voerden zij de discussie. De aanwezige verpleegsters, waaronder alle directrices van de grote ziekenhuizen, hadden geen spreekrecht, maar volgens de medicus Nijhoff waren de 'frisogende zusters' uit het Wilhelmina Gasthuis in hun blauwe uniformen op de galerij, een lust voor het oog. Niet alleen de permanente bemoeienis van de medici vormde een belemmering voor verdere professionalisering, ook binnen de eigen verpleegstersgemeenschap waren er voortdurend spanningen. Vooral de openlijke ruzie tussen de prille beroepsorganisatie, de 'Nederlandse Bond voor Ziekenverpleging' uit 1893 en de 'Vereeniging tot bevordering van belangen van verpleegsters en verplegers', Nosokómos genoemd, opgericht in 1900, zorgde voor publieke tweespalt. De Bond was in de praktijk een verzameling van ziekenhuizen en instellingen die middels hun geneesheer-directeuren invloed uitoefende op de ontwikkeling van de verpleging. Zij bepaalden de opleidings- en diplomeringseisen en trokken daarmee aan de touwtjes. Het lidmaatschap van Nosokómos daarentegen stond uitsluitend open voor individuele verpleegsters en verplegers. Zij wilden een kwalitatief betere opleiding en meer controle door de overheid in de vorm van staatsexamen. Het moddergooien tussen deze twee partijen heeft de vroege ontwikkeling van de verpleging als beroep ernstig geremd. Wat de professionalisering van het verpleegstersberoep ook bemoeilijkte, was de invloed van de religieuze stromingen in de verpleging. De rooms-katholieke zusters en de protestante diaconessen hadden ieder hun eigen ziekenhuizen, artsen, bonden, leerboeken, opleiders en vaktijdschriften. Tussen de verschillende groeperingen was geen contact of uitwisseling van ideeën. Katholieke en protestantse zusters verpleegden vanuit roeping en naastenliefde en kregen daarvoor niet betaald zoals de lekenverpleegsters. Hun beloning lag in het hiernamaals. Weliswaar moesten zij na 1905 ook verplicht een opleiding volgen in het ziekenhuis, hun werkhouding en motivatie verschilden fundamenteel van hun collega lekenverpleegsters.

De strijd voor bescherming van het diploma Ziekenverpleging liep ernstige vertraging op door de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de daarop volgende chaotische periode van de Spaanse griep (1918-1920). Groot was dan ook de opluchting toen in 1921 de 'Wet tot Bescherming van het Diploma Ziekenverpleging' van kracht werd. In deze wet waren vooral de wensen en eisen van de Bond, en daarmee van de ziekenhuizen en de artsen, geregeld. Ook zat er vanaf 1921 een gedelegeerde namens de overheid bij de examens. Voor de verpleegsters zelf bleef het werk nog vooral zwaar en slecht betaald. Dit zou tot ver in de twintigste eeuw zo blijven en tussen 1989-1991 tot uitbarsting komen tijdens de 'Witte Woede', een heftige protestperiode. Tot op de dag van vandaag maken verpleegkundigen zich hard voor meer erkenning. ■

Het Florence Nightingale Instituut is het online kenniscentrum en virtuele museum voor de geschiedenis van verpleging en verzorging. Zie ook www.fni.nl voor meer informatie over de geschiedenis van de verpleging en verzorging waaronder gratis educatie www.fni.nl/opdrachten-voor-het-onderwijs.

Diploma van pleegzuster Johanna Reijniera Hinse, die haar opleiding kreeg bij de 'Vereeniging Het Burgerziekenhuis' te Amsterdam. Het examen vond plaats op 26 mei 1910.

Literatuur

- Herman de Boer en Gerard Pley**, *Grachtenzusters* (Amsterdam 1993).
- Annemarie Knoop en Klaarke Schuiringa**, *Door allen voor allen, een heerlijk streven!* (Arnhem 1998).
- Christine E. Hallett**, *Containing trauma. Nurses work in the first World War* (Manchester 2009).
- Nannie Wiegman**, 'Gij completeert zijn arbeid: over de professionalisering van het verpleegkundig beroep (1880-1925)', in: *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* (1996), 296-312.
- Jeltje de Bosch Kemper**, 'De ziekenverpleging in Nederland', in: *Maandblad voor Ziekenverpleging* (1892), 2-8.
- Nieuwe Tilburgsche Courant**, 'Een Hollandsche verpleegster op het slagveld gedood', 21-02-1915.

De vergeten protestanten

Anna van Rotterdam (1509-1539)

De zestiende eeuw is in sociaal-cultureel opzicht een roerige periode in de wereldgeschiedenis die duidelijke sporen heeft achtergelaten. Het vers ontstane protestantisme kent in deze tijd allerlei afsplitsingen, zoals die van de wederdopers. Deze stroming wordt in de lessen vaak overgeslagen. Toch kan het leuk zijn om er aandacht aan te besteden. Het verhaal van martelares Anna van Rotterdam leent zich hier goed voor.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

De publicatie van Luthers stellingen vormde het startschot van een reeks afsplitsingen van protestante stromingen binnen het christendom. Nadat Luther zich onverzoenbaar had verklaard met de katholieke leer en uit de kerk was gezet, volgde Calvijn met een eigen versie op Luthers protestantisme. Hij was het op een aantal essentiële onderdelen niet met Luther eens en vergaarde een eigen groep volgelingen. In de Nederlanden werd Calvijns versie van het protestantisme uiteindelijk leidend.¹ Na Luther en Calvijn ontstond ook in Engeland een eigen protestantse kerk. Deze scheuring werd echter niet veroorzaakt door een groot verschil in religieuze dogma's.

anabaptisten of mennonieten genoemd. Zij geloofden niet in de kinderdoop. Volgens hen kon je alleen als volwassene bewust voor Jezus kiezen, waardoor de doop als baby feitelijk waardeloos was. Hierin verschilden zij principieel met de ideeën van Luther en Calvijn. Helaas wordt deze groep protestanten in de lesstof vrijwel altijd overgeslagen. Toch kan het leuk zijn om hier bij het thema Reformatie aandacht aan te besteden. Vooral omdat verschillende Nederlanders hierin een belangrijke rol gespeeld hebben.

Een van de meest opvallende gemeenschappen binnen de wederdopers zijn de amish. Deze religieuze groepering uit de Verenigde Staten is een radicale afsplitsing van de mennonieten en leeft zoveel mogelijk op de wijze zoals rond 1850 gebruikelijk was. In de staat Pennsylvania, waar de meesten wonen, zijn ze regelmatig te zien in hun traditionele kleding en de kenmerkende zwarte koetsjes. Maar ook in de zestiende eeuw kenden de wederdopers al opmerkelijke aanhangers.

De wederdopers ontstonden in Zwitserland en hun aanhang was vooral te vinden in de lagere sociale klassen. Over het algemeen hadden deze eenvoudige en armen lieden een volks ongenoegen tegenover de grote kerkelijke organisatie. Ze hadden het gevoel dat de bisschoppen en abten onderdeel waren van de rijke elite die hen onderdrukte. De wederdopers mengden zo hun religieuze opvattingen met hun afkeer

van de bestaande sociale orde.² In principe waren wederdopers pacifistisch en wezen ze geweld af. Maar er waren ook wederdopers die met geweld het in de Bijbel voorspelde Duizendjarig Vrederijk wilde forceren. Vooral Duitsland bleek een vruchtbare grond voor deze radicale ideeën. Tienduizenden van dit soort fanatici kwamen in 1534 bijeen in de stad Münster en namen er de macht van de bisschop over. Het privébezit werd afgeschaft en polygamie werd toegestaan, omdat dit volgens hen in het Oude Testament zo was voorgeschreven. De Nederlander Jan van Leiden nam al snel de leiding in de stad en voerde een waar schrikbewind. Münster was zo berucht dat Maarten Luther zijn volgelingen zelfs adviseerde om maar met katholieken samen te werken. Op die manier kon die levensgevaarlijke religieuze en sociale dreiging zo snel mogelijk bestreden worden!

Na een belegering van een jaar wist de verjaagde bisschop de stad te heroveren.³ Jan van Leiden werd samen met twee andere leiders doodgemarteld en tentoongesteld.⁴ Zoals de naam van Jan van Leiden al doet vermoeden, hadden de wederdopers ook aanhang in de Nederlanden. Verschillende belangrijke kerkleiders van de anabaptisten kwamen uit de Lage Landen. De belangrijkste om hier te vermelden is de Friese pastoor Menno Simons, de kerkleider waar de mennonieten hun naam aan danken.

‘Er waren ook wederdopers die met geweld het Vrederijk wilde forceren’

Het was slechts een praktische oplossing voor een geschil tussen de Engelse koning Hendrik VIII en de paus, waarin Hendrik zijn zin niet kreeg over een gewenste scheiding. Na de afsplitsing van de anglicaanse kerk bleef deze in de praktijk dan ook gewoon de katholieke leer volgen. Pas onder Hendriks opvolgers werd steeds meer een protestantse koers gevaren.

Wederdopers

De vierde groep die zich met een eigen leer afzonderde, was die van de wederdopers, ook wel

Martelares

Nu lijkt het alsof alleen mannen met de Reformatie bezig waren, waardoor alleen zij het waard zijn om in de geschiedenislessen vermeld te worden. Hoewel vrouwen toen een meer bescheiden rol in de maatschappij hadden, waren ze voor de pas ontstane protestanten toch een belangrijke bron voor inspiratie. Een goed voorbeeld hiervan is Anneke Esaiasdochter, beter bekend als Anna Jans of Anna van Rotterdam. Deze laatste naam heeft ze te danken aan het feit dat martelaren vaak vernoemd werden naar de stad waar ze gedood zijn. Waarschijnlijk kwam ze uit een welvarend gezin in Brielle. Na haar huwelijk bleef ze hier samen met haar man wonen. In 1534 liet het echtpaar zich wederdopen, waarna haar man naar Londen vluchtte. Anna reisde hem twee jaar later achterna. Na het overlijden van haar echtgenoot, keerde ze in 1538 samen met een geloofsgenoot terug naar de Nederlanden om in Delft zaken te doen. Helaas

werd ze onderweg bij Rotterdam door een man uit Brielle herkend terwijl ze geestelijke liedjes zong. Na enkele verhoren werd ze in januari 1539 als ketter ter dood veroordeeld.

Zoals gebruikelijk werd de straf afgestemd op het misdrijf, wat voor Anna betekende dat ze als veroordeeld wederdoper verdronken zou worden bij de Delftse Poort in Rotterdam. Op weg naar haar executie smeekte ze de toegestroomde toeschouwers of er iemand voor haar veertien maanden oude zoontje Esaias wilde zorgen. Een arme bakkersknecht ontfermde zich over haar kind. Ook nam hij de emotionele afscheidsbrief van Anna aan Esaias aan. Dit testament had ze tijdens haar gevangenschap geschreven. Niet lang nadat de bakkersknecht Anna's zoontje onder zijn hoede had genomen, bleek hij een welvarend man geworden en kon hij een eigen brouwerij openen. Zo kon hij bij zijn dood al zijn zes kinderen en de aangenomen zoon van Anna Jans, Esaias van

der Lint, een fortuin nalaten. Als dit al niet wonderbaarlijk genoeg was, raakte Anna's zoon Esaias ook nog bevriend met Van Oldenbarnevelt en wist hij het zelfs tot burgemeester van Rotterdam te schoppen.⁵

Naar goed katholiek voorbeeld, zagen ook de protestanten de publicitaire waarde van martelaren in. De volharding in hun geloof met het zicht op een gruwelijke dood diende als inspiratie voor geloofsgenoten. De brief die Anna Jans aan haar zoon schreef, werd al in 1562 opgenomen in de eerste druk van het doopsgezinde boek *Offer des Heeren*.⁶ En rond 1660 werd het wonderbaarlijke verhaal van Anna Jans vermeld in *De Martelaerspiegel* van Van Braght. Zo bleef het verhaal over Anna van Rotterdam bewaard. En hoewel ze slechts dertig jaar oud is geworden, heeft Anna vele protestanten over de hele wereld weten te inspireren. En misschien kan ze ook tijdens uw les over de Reformatie een interessant voorbeeld zijn.⁷ ■

¹ Binnen het calvinisme zijn ook weer veel verschillende stromingen ontstaan. Maar deze verschillen onderling eigenlijk vooral in de interpretatie van Calvijns protestantisme en de mate waarin deze (flexibel) uitgevoerd moet worden.

² R.R. Palmer, Joel Colton & Lloyd Kramer, *A History of the Modern World* (McGraw Hill, 2007), p. 77.

³ idem, p. 82.

⁴ Aan de toren van de kerk van Münster hangen nog steeds de kooien waar Jan van Leiden en twee andere aanvoerders na hun dood in werden tentoongesteld. Jan van Leiden leeft voort in het Nederlands gezegde 'je ergens met een jantje-van-leiden van afmaken'. Tegenwoordig betekent dit dat je je ergens gemakkelijk van af maakt, maar volgens het Genootschap Onze Taal verwijst het oorspronkelijke spreekwoord meer naar de gladder praatjes van Van Leiden.

⁵ Vrouwenlexicon via: resources.huuygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Esaiasdr.

⁶ Deze brief is te lezen in de Digitale bibliotheek der Nederlandse Letteren via tiny.cc/K5DBB.

⁷ Lees bijvoorbeeld de tekst van een preek gehouden voor een anabaptistengemeente in de Verenigde Staten: themennonite.org/anna-jansz-of-rotterdam/.

Het verdrinken van Anneke Esaiasdochter (Anna Jansz), Rotterdam in 1539. Ets uit *De Martelaerspiegel* door Jan Luiken, 1685. The Picture Art Collection, Alamy Stock Photo.

De gekaapte brief van Lijntje

Een blik op het Rampjaar door de ogen van een vrouw

In *The National Archives* in Kew (Londen) worden duizenden Nederlandse brieven bewaard uit de vroegmoderne tijd. Ze zijn afkomstig van Nederlandse schepen die in de zeventiende en de achttiende eeuw waren buitgemaakt door de Engelsen. De post, verzonden door achterblijvers in de Republiek, was bedoeld voor vrienden, familie en geliefden die onderweg waren naar overzeese gebieden of zich daar al bevonden. Hier wordt ingegaan op een bijzondere brief uit het Rampjaar 1672, die de receptie van nieuws in de vroegmoderne tijd nuanceert.

Judith Brouwer is datacurator voor het NWO-project *Golden Agents: Creative Industries and the Making of the Dutch Golden Age* bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Het is voornamelijk aan Engelse kapers te danken dat onderschepte brieven uit het Rampjaar bewaard zijn gebleven. De post, tegenwoordig bekend als onderdeel van de zogenoemde *Prize Papers*, kwam nooit aan op de plaats van bestemming.¹ Tot op heden bevinden de brieven zich in het archief van het *High Court of Admiralty* in

The National Archives, waar ze terechtwamen nadat ze waren buitgemaakt ('prijsgemaakt'). Hoewel de scheidslijn tussen het legale kapen en de verboden piraterij in de vroegmoderne tijd dun was, moet kapen niet verward worden met piraterij. Kapers waren particuliere schippers die in oorlogstijd (de Republiek voerde vier zeeoorlogen met Engeland) opdracht

van regeringen kregen om vijandelijke handelsschepen buit te maken. Meestal betrof het zeelieden van de koopvaardij, die tijdelijk een oorlogstaak uitvoerden waarmee snel geld kon worden verdiend en die in vreedstijd weer hun oude activiteiten oppakten. Kort samengevat komt het erop neer dat kapen diende om de vijand schade toe te brengen. Het kon de economie van de tegenstander zoveel verlies toebrengen dat men hem ermee op de knieën dwong. Zeker tijdens de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) vormde de kaapvaart een belangrijk onderdeel van de oorlogvoering.²

Pieters

Regels voor kapingen

In Engeland was de regelgeving omtrent het kapen gelijk aan die in de Republiek. Wanneer een Nederlands schip door de vijand was veroverd, werd de lading geconfisqueerd, de bemanning gevangengezet en de persoonlijke bezittingen van de opvarenden, inclusief de meegevoerde post, in beslag genomen. De Amsterdamse briefschrijfster Lijntje Pieters, hoofdpersoon van dit artikel, was zich hiervan bewust: 'Ick hoope dat ul [uwe liefde] die brieue wel krijch maer ick en can geen brieuen krijge doordat die scheepen van die Engelsen genoomen worde, het een schiep voor en het anderen nae, al waer die scheepen vandaan

coome, hij [de vijand] heeft [neemt] se alle weecht [weg].³ Voordat tot verkoop van de handelswaar kon worden overgegaan, moest een juridische procedure worden doorlopen bij het *Prize Court*, een afdeling van het *High Court of Admiralty* die zich boog over de vraag of het schip rechtmatig was gekeapt. Ter verkrijging van de vereiste bewijsstukken legden de kapers verklaringen af en werden opvarenden van

het gekeapte schip verhoord. Meestal waren dit de schipper, zijn maat en een andere officier. Aangetroffen vracht- en scheepspapieren, brieven en persoonlijke papieren van zee-lieden vormden verder bewijsmateriaal in het proces.⁴ Alle overgebleven brieven en andere documenten die op gekeapte schepen aanwezig waren, zoals kasboeken, vrachtpapieren en de administratie van overzeese vestigingen, werden daarna in het archief van het *High Court of Admiralty* bewaard.

¹ Zie ook het project Dutch Prize Papers via www.huygens.knaw.nl/dutch-prize-papers/ (juni 2018).

² J.E. Korteweg, *Kaperbloed en koopmansgeest*; Gijs Rommelse, 'English privateering against the Dutch Republic during the second Anglo-Dutch War (1664-1667)', *Tijdschrift voor zeeschiedenis* 22 (2003); Jaap R. Bruijn, 'Kaapvaart in de tweede en derde Engelse oorlog', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975).

³ Lijntje Pieters aan Harmanus Forckenbeeck (National Archives, Kew (Londen); High Court of Admiralty).

⁴ Roelof van Gelder, *Sailing letters* (2006).

'Het kon de economie van de tegenstander zoveel verlies toebrengen dat men hem ermee op de knieën dwong'

Post uit het Rampjaar

Uit de Derde Engelse Oorlog zijn in totaal 651 Nederlandstalige brieven bewaard gebleven. Hiervan zijn 195 verzonden vanuit de Republiek in het Rampjaar 1672. Nooit eerder had de Republiek zich in zo'n abominabele staat bevonden, toen zij zowel te land als ter zee werd aangevallen door respectievelijk de koningen van Frankrijk en Engeland en de bisschoppen van Münster en Keulen. Gebeurtenissen die 1672 verder tot Rampjaar maakten, waren de oproeren in verschillende Hollandse en Zeeuwse steden, de snelle overgave van de stad Utrecht aan de Fransen, de overvallen op Bodegraven en Zwammerdam en het Beleg van Groningen. ►

Links: Schilderij van een slag tijdens de Tweede Engelse Oorlog. Geschilderd door Willem van Velde de Jonge. Ca. 1700. Yale Center for British Art. Boven: Het Franse leger bij Naarden in het Rampjaar 1672. Gemaakt door Adam Frans van der Meulen tussen 1672-1690. Rijksmuseum, Amsterdam.

5 National Archives, Examinations 'The Armes of Hoorn'.

6 P. Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (1992); A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*. (1991); P. Burke, *Volkscultuur in Europa 1500-1800* (1990); E. Kloek, *Vrouw des huizes* (2009); R. Brouwer en E. Kloek, *Bazig, ondernemend en overdreven schoon* (2003); A. Schmidt, *Overleven na de dood* (2001); E. Kloek, *Women of the Golden Age* (1994); A.A. Sneller, *Met man en macht* (1996); A.J. Gelderblom en H. Hendrix (red.), *De vrouw in de Renaissance* (1994).

7 Stadsarchief Amsterdam, DTB-registers 474, 320, 486, 470; 301, 18; 225, 10; *De Nederlandse Leeuw* (1950), kolom 345-346; *De Nederlandsche Leeuw* (1951), kolom 89; The Trans-Atlantic Slave Trade Database www.slavevoyages.org/voyage/44178/variables (juni 2018).

8 Stadsarchief Amsterdam, Kohier van de tweehonderdste penning 1674; Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650 - Bevochten eendracht* (2000); Marika Koblusek, 'Nieuwvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken', in: *Tekens en teksten* (1992); Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad* (1991).

Natuurlijk geldt de moord op de gebroeders De Witt in augustus als de zwartste bladzijde van dit jaar. Hoewel Oost- en West-Indiëvaarders het risico liepen in handen van de vijand te vallen, voeren zij toch uit met aan boord zeelieden, slaven, handelswaar en ook post. Het grootste deel van de 195 brieven uit het Rampjaar had met het *Wapen van Hoorn* in Batavia en met de *Morgenstar* in Curaçao afgeleverd moeten worden. De *Morgenstar* viel tijdens de Slag bij Solebay op 7 juni 1672 in Engelse handen. Het *Wapen* voer ter hoogte van de Engelse zuidkust en werd op 10 februari 1673 gekeapt, nadat het bij slecht weer aan de grond was gelopen.⁵

Het merendeel van de gekeapte brieven uit 1672 was bedoeld voor zeelieden in dienst van de VOC en de WIC. Circa tachtig procent van de post werd verstuurd vanuit het gewest Holland. Het best vertegenwoordigd is Amsterdam met 58 brieven, gevolgd door 39 brieven uit Enkhuizen. Hoorn staat op de derde plaats met 22 exemplaren. De rest van de brieven komt uit dertien andere plaatsen, waarbij het aantal varieert tussen één en negen per verzendplaats. Van 28 brieven is onbekend waar vandaan ze verstuurd werden.

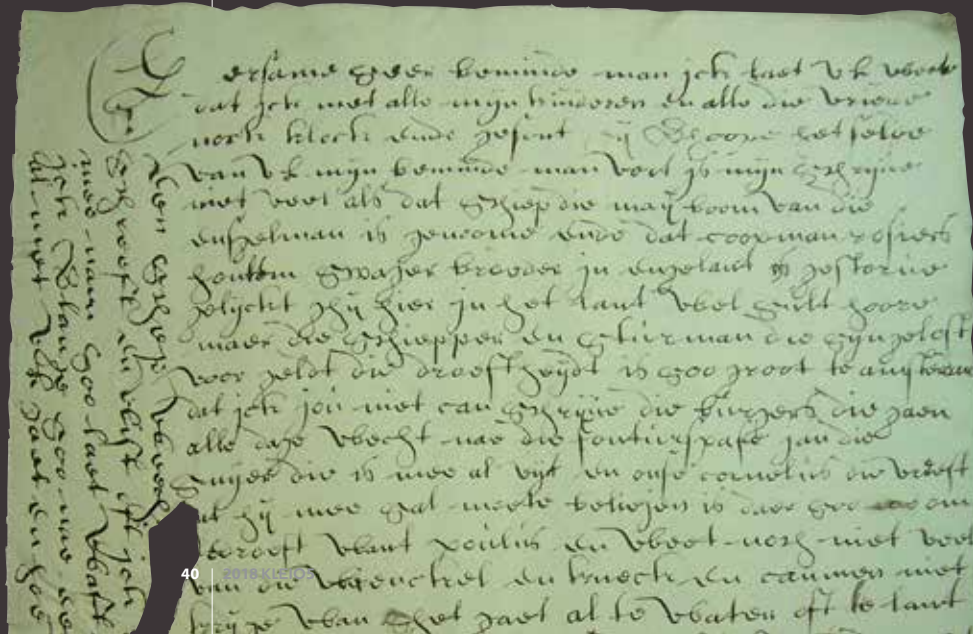
Het bijzondere van het bewaarde briefmateriaal uit 1672 – en dat geldt ook voor dat uit

andere zeeoorlogen – is dat een groot deel door vrouwen is geschreven, vooral uit de lagere sociale klassen. In verschillende cultuurhistorische studies over de vroegmoderne periode is gepoogd meer zicht te krijgen op de cultuur van deze bevolkingsgroep. Over het algemeen luidt de conclusie niettemin dat nauwelijks zicht te krijgen valt op gewone mensen. Dit hangt samen met het feit dat uit deze lagen geen of nauwelijks ego-documenten zijn overgeleverd. Er bestaan weliswaar diverse studies over de lagere klassen maar deze zijn zelden gebaseerd op door hen zelf geschreven documenten. Dat geldt al helemaal voor vrouwen.⁶ De gekeapte post vormt daarom een bijzondere buit en een goudmijn voor de cultuurhistoricus; de brieven stellen de onderzoeker in staat het beeld van genoemde zeventiende-eeuwers scherper te stellen. Over 1672 zijn al veel studies verschenen, maar hierin wordt zo goed als geen aandacht besteed aan de wijze waarop men dit jaar heeft beleefd. De historiografie over het Rampjaar richtte zich tot voor kort hoofdzakelijk op de gebeurtenissen. Dit is opmerkelijk, aangezien er vanuit wordt gegaan dat het jaar een enorme impact op de bevolking had ('het volk redeloos, de regering radeloos en het land redeloos'). Zo kunnen de brieven uit 1672 antwoord geven op de

vraag hoe de thuisblijvers de gebeurtenissen in het bewogen Rampjaar waarnamen, ervoeren en beoordeelden.

Brief naar de West

Eind mei 1672 verzond Lijntje Pieters een brief naar haar man. Over Lijntjes afkomst is niet veel meer bekend dan dat zij in 1631 of 1632 te Amsterdam werd geboren. In 1655 trad zij op 23-jarige leeftijd in het huwelijk met de Amsterdamse zeilmaker Johannes Kroon (1628/9-1663). In 1665, ongeveer anderhalf jaar na de dood van haar eerste man, hertrouwde Lijntje met lakenkoopman Harmanus Forckenbeeck (1639-ca. 1674). Hij stamde uit een van oorsprong Duits koopmansgeslacht uit Münster, dat onder andere handelde in wijn en lakense stoffen. Aan het begin van de zeventiende eeuw woonde een groot aantal leden van deze familie in Deventer. Later kwamen de Forckenbeecks onder meer terecht in Amsterdam, Kampen en Enkhuizen. De Amsterdamse leden van deze familie waren vermogend. In de zeventiende eeuw kochten en verkochten zij diverse huizen, erven en ook een tuin in de stad. Het hoogste bedrag (16.650 gulden) betaalde de vader van Harmanus in 1652 voor een huis en een erf aan de Nieuwezijds Voorburgwal, net achter de Nieuwe Kerk. Hier trokken Lijntje Pieters en Harmanus Forckenbeeck na hun huwelijk in. Vanuit dit huis, met de gevelsteen 'De Zeven Keurvorsten', verstuurde Lijntje in het Rampjaar haar brief. Toen zij haar echtgenoot schreef, bevond hij zich op Curaçao of was hij onderweg daarheen. Harmanus was eind januari 1672 vanuit Zeeland als koopman uitgevaren op het slavenschip de *Salamander*. Het zeilde van Middelburg naar Angola, om hier 455 tot slaaf gemaakten in te schepen. Vervolgens zette het schip koers naar Suriname en Curaçao.⁷

Oorlogsnieuws

Lijntje begint haar brief met de geijkte woorden ‘Eersame seer beminde man, ick laet ul [uwe liefde] weeten dat ick met alle mijn kinderen en alle die vrie[n] de noch kloeck ende gesont sij, verhoope het selve van ul mijn beminde man’. Daarna schakelt zij gelijk over op het laatste oorlogsnieuws. Hierin ligt het bijzondere aspect van haar brief; de koopmansvrouw was opvallend goed op de hoogte van het laatste nieuws. In haar schrijven gaat het onder meer over het gekaapte schip de *Meiboom*, de omstandigheden in Amsterdam, legereenheden die naar Maastricht trekken en Fransen die stad na stad belagen. Eerst meldt Lijntje dat het schip de *Meiboom* door de Engelsen ‘genomen’ is. Het was samen met de *Aletta* vanuit de West onderweg naar de Republiek, toen het in april 1672 in vijandelijke handen viel. De *Aletta* wist dat lot te ontlopen en week uit naar het Noorse Bergen. Het nieuws over de schepen komt veelvuldig voor in de 58 gekaapte, Amsterdamse brieven. Het was namelijk belangrijk dat de uit Curaçao komende schepen veilig thuiskwamen. Men verwachtte dat de *Meiboom* en de *Aletta* post zouden meebren-

gen van het eiland. Kooplui rekenden op berichten over hun handel en achtergeblevenen op een brief van familie of vrienden. Van de thuiskomende schepelingen kon men natuurlijk ook mondeling vernemen hoe het overzee ging. De schepen zullen tevens handelswaar en liquide middelen hebben vervoerd. Op 12 mei 1672 schreef de *Oprechte Haerlemse Courant* voor het eerst over de *Meiboom*. De informatie uit de brief van Lijntje Pieters komt overeen met de berichtgeving, zodat we ervan uit kunnen gaan dat zij deze als nieuwsbron gebruikte. Zij weet hier nog aan toe te voegen dat de schipper en de stuurman na betaling van losgeld vrijgekomen waren. Dit detail is niet terug te vinden in *Couranten* van latere datum en zal waarschijnlijk mondeling vernomen zijn. Vergelijking met andere kranten uit diezelfde periode leert dat zij deze ook als bron gebruikt heeft voor het andere nieuws in haar brief. Dit wordt onderschreven door hetgeen Lijntje aan het eind van haar schrijven meldt: ‘ick sende ul twee krante, daer kinet [kunt] ghij van als [alles] leesen’. Inderdaad bevinden zich tussen het bewaarde materiaal verscheidene

exemplaren van zowel de *Oprechte Haerlemse Courant* als de *Amsterdamsche Courant*. Voor de achterblijvers was vooral de *Haerlemse* van belang, omdat hierin aanzienlijk meer scheepsberichten stonden dan in de *Amsterdamsche*. Lijntje las de krant, zag deze als een bron die informatie waarborgde en stuurde twee stuks mee met haar brief. Dit werpt een nieuw licht op de receptie van nieuws in de vroegmoderne tijd. Het wordt aangenomen dat in de Republiek kranten in beginsel voor iedereen beschikbaar waren. Men kon deze zelf kopen, bijvoorbeeld bij de boekhandel. Voor Lijntje Pieters lag het nieuws letterlijk voor het oprapen, aangezien zij boekdrukker Adriaen van Gaesbeeck en boekverkoper-courantier Casparus Commelin tot haar burens mocht rekenen.

‘Kranten konden ook in de openbare ruimte (kroegen, herbergen) geraadpleegd worden. Wie niet kon lezen, luisterde naar iemand die eruit voorlas’

Kranten konden ook in de openbare ruimte (kroegen, herbergen) geraadpleegd worden. Wie niet kon lezen, luisterde naar iemand die eruit voorlas. De krant kende een groot publiek. Bekend is dat diplomaten, kooplieden, politici en andere bestuurders profijt van deze bron hadden. Met name welgestelden en houders van openbare gelegenheden zouden kranten hebben gekocht.⁸ De brief van Lijntje nuanceert deze veronderstelling en bewijst dat het leespubliek van kranten niet enkel uit mannen uit de middelste en hogere kringen bestond.

Slechte omstandigheden

Waarom was Pieters zo gedetailleerd in haar verslaglegging van het laatste nieuws? Het ►

Hiernaast: Geheel links ‘De Zeven Keurvorsten’, het huis waar Lijntje Pieters woonde. Tekening gemaakt door Gerrit Lamberts in 1811. Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Dreesmann. Linkerpagina: De brief van Lijntje Pieters aan haar man Harmanus Forckenbeeck. National Archives, Kew (Londen); High Court of Admiralty 30-652-2.

In de lakenwinkel,
door Adriaen Bloem,
ca. 1670. Hallwylska
Museet, Stockholm.

antwoord op deze vraag kan deels in de brief zelf gevonden worden, wanneer zij schrijft over de slechte omstandigheden in haar woonplaats. Hierbij maakt zij gebruik van een bekend topos: 'Die droeftheid is soo groot te Amsterdam dat ick jou niet can schrijven.' Ze legt vervolgens uit dat veel mannen vanwege de werkloosheid uit de stad trokken om dienst te nemen bij de vloot of in het leger. Dit had tot gevolg dat er geen knechten waren die konden werken in de winkels die wel het hoofd boven water wisten te houden. Daarvan was die van Forckenbeeck er een. Waarschijnlijk was dit een zaak in lakense stoffen. Ene Poulus 'weet noch niet veel van die wienckel', wat zoveel betekende als dat hij niet goed wist hoe deze gerund moest worden. Terwijl Harmanus afwezig was, nam Lijntje de honneurs in zakelijk opzicht waar. Dit was een gewoonte in de zeevarende en handeldrijvende Republiek: wanneer mannen langdurig van huis waren, konden zij een akte van procuratie laten opstellen. Deze maakte het mogelijk de juridische bevoegdheden van hun echtgenotes te verruimen (zij waren waar het om rechts-

handelingen ging in principe onbekwaam en stonden onder voogdij van hun echtgenoot). Zo konden vrouwen als Pieters tijdens de absentie van hun man als behartiger van diens zaken optreden.⁹ Daarbij was het belangrijk dat zij op de hoogte waren van het laatste nieuws. Het Rampjaar had een directe invloed op Lijntjes dagelijkse leven als achtergebleven echtgenote en zaakwaarnemer. In haar schrijven voeren zorgen de boventoon: om de gezondheid en veilige terugkeer van haar man, een teken van leven in de vorm van een brief en om de zaak draaiende te houden. In

normale omstandigheden zal dit ook het geval zijn geweest, maar in oorlogstijd viel de afwezigheid nog zwaarder dan normaal.

Getuigenissen

De onderschepte brieven uit het Rampjaar vormen getuigenissen van ervaringen, opinies en emoties van individuele mensen die deze in geschreven vorm uitten. Zij geven een stem aan personen, die tot nog toe een vrijwel witte vlek in de geschiedenis vormden. De brief van Lijntje Pieters toont twee zaken. Als het gaat om de beleving van het Rampjaar, dan kan die van Pieters – en vele briefschrijfsters overigens met haar – worden samengevat onder de noemer onzekerheid. Hieronder vallen verscheidene emoties: angst, verdriet, hoop en gemis. Die onzekerheid had een sterke weerslag op het dagelijks leven. De afwezigheid van de zeevarende mannen beïnvloedde in hoge mate het leven van alledag van hun achtergebleven vrouwen. Verder laat de brief van Pieters zien dat het beeld over nieuwsreceptie in de vroegmoderne tijd bijgesteld dient te worden. Niet alleen mannen, maar ook vrouwen bedienden zich van het nieuwsmiddeel *krant*. Voor Pieters was het bijhouden van het laatste nieuws letterlijk van vitaal belang. ■

⁹ Annette de Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2005).

Verder lezen

- Judith Brouwer**, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Verloren, 2014).
- Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang** (red.), m.m.v. Peter de Bode, *De dominee met het stenen hart en andere overzeese briefgeheimen* (Walburg Pers, 2008).
- Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang** (red.), m.m.v. Peter de Bode, *De smeekbede van een oude slavin en andere verhalen uit de West* (Walburg Pers, 2009).
- Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang** (red.), m.m.v. Peter de Bode, *De gekaapte kaper. Brieven en scheepspapieren uit de Europese handelsvaart* (Walburg Pers, 2011).
- Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang** (red.), m.m.v. Peter de Bode, *Buitgemaakt en teruggevonden. Nederlandse brieven en scheepspapieren in een Engels archief* (Walburg Pers, 2013).
- Roelof van Gelder**, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17e en 18e eeuw* (Atlas, 2008).
- Danielle van den Heuvel**, 'Bij uijtlandigheid van haar man'. *Echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Aksant, 2005).
- Danielle van den Heuvel**, *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands c.1580-1815* (Aksant, 2007).
- Perry Moree**, *Kikkertje Lief. Brieven van Aagje Luijtsen geschreven tussen 1776 en 1780 aan Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC* (Het Open Boek, 2003).
- Luc Panhuysen**, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Olympus, 2009).
- Joost Schokkenbroek en Jeroen ter Brugge** (red.), *Kapers & piraten. Schurken of helden?* (Walburg Pers, 2010).

Kiezen tussen vader en echtgenoot

Mary Stuart II (1662-1694)

Engeland ontwikkelde zich in de achttiende eeuw van een absolute monarchie tot een constitutionele monarchie met een parlementair systeem, het gevolg van de *Glorious Revolution* (1688-1689).

Die revolutie kwam tot stand door de militaire interventie van de Nederlandse stadhouder Willem III (1650-1702), die zich in 1689 liet kronen tot koning van Engeland. Minder bekend is dat zijn vrouw, de Engelse prinses Mary Stuart II (1662-1694), een cruciale rol speelde in die revolutie.

De populariteit van Mary vormde een belangrijk tegenwicht voor de impopulaire Hollander Willem III, die nooit de harten van het Engelse volk heeft weten te winnen. Door de revolutie kwam Mary voor de vraag te staan wie zij moest gehoorzamen: haar vader (koning Jacobus II) of haar echtgenoot. Uiteindelijk koos zij vol overgave voor haar echtgenoot. Maar waarom deed zij dat? En waarom viel zij haar vader af?

Toen Mary zich na het huwelijk met Willem III in 1678 in de Republiek der Verenigde Nederlanden vestigde, wees niets erop

dat haar leven tien jaar later een dramatische wending zou nemen. Maar alle ingrediënten voor een theatrale ontknoping waren al wel aanwezig. Zij was namelijk tweede in de lijn van de troonopvolging. Haar oom koning Karel II had tot dusver geen wettige mannelijke erfgenamen voortgebracht. In geval van overlijden zou haar vader Jacobus II (1633-1701) hem opvolgen als koning. Dat gebeurde dan ook in het jaar 1685. Omdat Jacobus geen zoons had, werd Mary de kroonprinses. Jacobus had zich echter bekeerd tot het katholicisme en dat was in het fel antikatholieke Engeland

op zijn zachtst gezegd onhandig. Eenmaal aan de macht maakte Jacobus van zijn koninklijke voorrechten gebruik om de katholieke godsdienst in Engeland te bevorderen. Zo voerde hij de katholieke eredienst aan het hof in, ontving hij pauselijke gezanten, en overal in het land verzezen katholieke kapellen. Ook benoemde hij katholieken op belangrijke militaire en politieke posten en trachtte hij voor zijn geloofsgenoten algehele tolerantie te bewerkstelligen. Mary maakte zich grote zorgen. Niet alleen over het zielenheil van haar vader, maar ook over het protestantisme in Engeland. De herroeping van het Edict van Nantes in 1685 door de Franse koning Lodewijk XIV, waarbij de tolerantie voor de Franse protestanten werd opgezegd, was voor haar een van de zoveel bewijzen dat het katholicisme een gevaarlijke en intolerante godsdienst was. Van de hugenoten die naar Nederland waren gevlucht kreeg zij te horen over de afschuwelijke vervolgingen van de protestanten in Frankrijk. Zij was ervan overtuigd dat het protestantisme in Europa in groot gevaar verkeerde. Zij vreesde dat in Engeland hetzelfde dreigde te gebeuren als haar vader zijn zin kreeg.

Steun aan tegenstanders

Mary ontwaakte daardoor uit haar sluimer en werd politiek actief. Zo tekende zij protest aan bij haar vader toen deze de (anglicaanse) bisschop van Londen had geschorst. Ook steunde ze ►

Matthijs Wieldraaijer
is redacteur van Kleio.

Portret van Mary Stuart II, echtgenote van prins Willem III. Schilderij door Caspar Netscher, 1683. Rijksmuseum Amsterdam.

tegenstanders van Jacobus' godsdienstpolitiek door hen te kennen te geven dat ze met hen op één lijn stond. Zij ondersteunde hen ook financieel. Omdat haar vader het katholicisme bevorderde in het protestantse Engeland, was Mary bereid zich tegen hem te keren. Het politieke drama dat zich in het jaar 1688 afspeelde, was voor Mary dus vooral een familiedrama. Zij moest de keuze maken tussen haar echtgenoot Willem III, die plannen maakte om Engeland met een leger binnen te vallen, of haar vader, die haar er in zijn brieven fijntjes op wees dat kinderen volgens de Bijbelse voorschriften hun ouders moeten gehoorzamen. Toen Mary op 32-jarige leeftijd stierf, preekte de paus dan ook over het vijfde gebod om aan te geven dat God haar had gestraft. Zij was haar verplichtingen tegenover haar vader niet nagekomen en daarom op jonge leeftijd overleden. Uit haar dagboeken blijkt dat Mary met dit dilemma heeft geworsteld. Want zij nam de belofte die zij tijdens de huwelijksceremonie had gedaan, namelijk om haar echtgenoot te eren, te gehoorzamen en lief te hebben, ook uiterst serieus. Dat waren voor haar goddelijke voorschriften die ze niet zomaar terzijde mocht schuiven. Er was voor haar daarom maar één uitweg mogelijk. God had haar vader gewogen en te licht bevonden. Jacobus had met duivelse listen geprobeerd de ware kerk te vernietigen en de roomse afgoderij in te voeren. Zij liet zich daarom in 1689 kronen tot koningin van Engeland, samen met haar echtgenoot, en suste haar geweten met de overtuiging dat God haar had uitgekozen als instrument om het Engelse protestantisme te redden van de ondergang. Zo herinnerden tijdgenoten in de Republiek en Engeland Mary ook: als een protestantse heldin, een strijdster voor kerk en geloof, die alleen ongehoorzaam was geweest aan haar vader om een hoger doel na te streven. ■

Voorvechtster van de verlichting

Elisabeth Wolff (1738-1804)

Elisabeth (Betje) Wolff-Bekker was een representant van de verlichting. Haar leven en werk kunnen goed dienen als illustratie voor de ontwikkelingen op politiek en cultureel gebied in Nederland vanaf 1750.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond in de Republiek een gemeenschap van verlichte burgers die zich aanvankelijk bezighielden met morele en culturele aangelegenheden en zich vervolgens inlieten met de politiek. Betje Wolff past goed in die tijdgeest, omdat zij met haar werken opriep tot beschaving, tolerantie en deugdzaamheid en tijdens de Nederlandse Revolutie (1780-1787) de kant koos van de patriotten. Elisabeth Bekker was geboren en getogen in Vlissingen. Haar leven

nam een dramatische wending toen zij net zeventien jaar oud was. Zij ging er vandoor met de 24-jarige soldaat Matthijs Gargon, en hoewel ze uit eigen beweging weer naar huis terugkeerde, was haar goede naam in Vlissingen te grabbel gegooid. Omdat haar huwelijkskansen door deze affaire gering waren, trouwde zij in 1759 met de 52-jarige weduwnaar Adriaan Wolff, predikant te Beemster. In de pastorie had Betje Wolff haar eigen schrijfkamer en in 1763 publiceerde zij haar eerste tekst: *Bespiegelingen over het genoegen*.

Schrijven en dichten

Nu was de wereld van cultuur en conversatie, van geletterdheid en genootschappen voor vrouwen in de achttiende eeuw maar beperkt toegankelijk. Het publieke domein kon wel vanachter de schrijftafel betreden worden, maar niet vanaf de kathedraal. Een vrouw die mannen vanaf het spreekgestoelte de les las, bijvoorbeeld in een genootschap, was nog ondenkbaar. Wel was het toegestaan voor vrouwen om te schrijven, dichten en publiceren. Dat was in de zeventiende eeuw niet anders. Bekende dichtersessen waren bijvoorbeeld Anna Roemers Visscher (1583-1651) en Katharina Lescaillie (1649-1711). De vrijheid die Wolff kreeg, greep zij met beide handen aan. Zij wist carrière te maken als schrijfster en werd een publiek figuur.

Betje Wolff werd vooral een bekend persoon – infaam zelfs – door haar hekeldichten en scherpe aanvallen op predikanten van de gereformeerde kerk. De gereformeerde kerk had als enige geloofsgemeenschap het recht op godsdienstbeoefening. Andere protestanten waaronder doopsgezinden en remonstranten, maar ook katholieken en joden, werden slechts gedoogd. In de tweede helft van de acht-

tiende eeuw werd deze nauwe band van de gereformeerde kerk met de overheden van de Republiek steeds meer als willekeurige en onnodig gezien.

Zo zag ook Wolff dat. Zij hekelde de intolerantie en het dogmatisme van orthodoxe gereformeerde predikanten die hun afbrokkende machtsbolwerk met hand en tand verdedigden. In haar satirische gedicht *De onveranderlyke Santhorstse geloofsbelijdenis* (1772) gaf zij hen de volle laag. Voor haar stond het christendom niet gelijk aan een dogmatisch stelsel dat door de overheid over-eind werd gehouden, maar aan verdraagzaamheid, redelijkheid en deugdzaamheid met als fundament de Bijbel. Een open, tolerant en inclusief protestantisme, dat was wat Wolff voorstond.

Morele burger

Een andere ontwikkeling in de tweede helft van de achttiende eeuw waar Wolff bij aansloot is een nieuw burgerschapsideaal dat nog het beste kan worden omschreven als het ideaal van de 'morele burger'. Sensibiliteit, sociabiliteit en intellectuele activiteiten werden in de achttiende eeuw steeds meer als sleutel tot deugdzaamheid beschouwd.

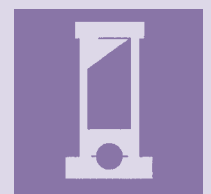
Morele vorming, intellectuele ontwikkeling en een gevoelig gemoed waren de kernbegrippen waarmee verlichte schrijvers een nieuw burgerschapsideaal omschreven. Opvoeding en onderwijs waren daarom van wezenlijk belang. Het gezin was bij uitstek de plaats waar de sociabele deugden werden geoefend en intellectuele ontwikkeling plaatsvond. In de briefroman *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782), die zij samen met haar levensgezellin Agatha (Aagje) Deken (1741-1804) schreef, staat dit verlichte burgerschapsideaal centraal. De hoofdpersoon, Sara Burgerhart, leert door schade en schande dat vrolijk vermaak gevaarlijk is en dat de enige bestemming van de vrouw het stichten van een gezin is. Ook hielden de schrijfsters de lezers voor dat religieuze verdraagzaamheid en tolerantie, deugdzaam gedrag en hard werken te prefereren is boven dogmatisme en religieuze kwezelarij, rokkenjagerij en flierefluiterij.

Matthijs Wieldraaijer
is redacteur van Kleio.

Boven: Aagje Deken.
Linkerpagina: Betje Wolff. Prenten door Antoine Cardon, naar Willem Neering, 1800. Haags Gemeentearchief.

'Vrouwen konden het publieke domein wel vanachter de schrijftafel betreden, maar niet vanaf de kathedraal'

Hoewel Betje Wolff tijdens de Nederlandse Revolutie behoorde tot het kamp van de patriotten, mengde zij zich nauwelijks in het onstuimige politieke debat dat in de jaren 1780-1787 gevoerd werd. Toch besloten Wolff en Deken na de inval van Pruisen en het herstel van het stadhouderschap de wijk te nemen naar Frankrijk, zoals wel meer patriotten deden. Pas nadat stadhouder Willem V was verdreven en de Bataafse Republiek opgericht (1795), keerden zij in 1797 terug naar Nederland. Haar laatste jaren sleet Betje Wolff in Den Haag, waar ze in 1804 stierf na een leven gewijd aan het propageren van deugdzaamheid, tolerantie, beschaving, vaderlandsliefde en een ondogmatisch protestantisme. ■

Maria Vlier schreef geschiedenis

Een vergeten vrouw uit negentiende-eeuws Suriname

Het is niet zo dat vrouwen stelselmatig uit de geschiedenis ‘weggeschreven’ worden, maar het is wel het lot van veel vrouwen dat hun rol en vooral hun betekenis ‘vergeten’ wordt. Dat lot dreigt ook voor Maria Vlier, de schrijfster van het eerste geschiedenisboek van Suriname.

Steven Hagers is japanoloog en heeft een uitgesproken interesse voor (bijna) vergeten persoonlijkheden uit de negentiende eeuw.

In december 1861 voltooide de onderwijzeres Maria Louisa Elisabeth Vlier haar leerboek over de geschiedenis van Suriname voor de Surinaamse jeugd. In het voorwoord schreef ze: ‘mij [heeft het] meermalen leed gedaan, kinderen van 14 en meerdere jaren de geschiedenissen van vreemde volken te hooren verhalen, terwijl zij in die van hun eigen land volstrekt onbedreven zijn, omdat de geschiedenis van Suriname, uit gebrek aan een daartoe strekkend schoolboek, niet onderwezen wordt.’ Haar boek *Beknopte geschiedenis der kolonie Suriname* verscheen in 1863 bij de Amsterdamse uitgeverij H. de Hoogh. Twee jaar eerder – dus in het jaar dat Vlier haar boek voltooide – verscheen bij dezelfde uitgever de lijvige studie *Geschiedenis van Suriname* van Julien Wolbers. Wolbers, een dominee, richtte zich op een ander publiek, namelijk de Nederlandse samenleving. Dat zal zeker hebben bijgedragen aan het feit dat Vliers boek vergeten is en dat Wolbers nog steeds wordt geciteerd, maar de vraag is hoe terecht dat is. Het is zeer waarschijnlijk dat Wolbers het manuscript van Vlier niet alleen heeft kunnen inzien, hij heeft daar mogelijk ook uit geciteerd. Zo is zijn passage over Nicolaas Gerrit Vlier, de vader van Maria, vrijwel woordelijk hetzelfde.

De Gravenstraat rond 1900, waar Maria Vlier lang gewoond heeft.

De gekleurde elite van Paramaribo

Maria Vlier werd ten tijde van de slavernij op 19 maart 1828 in Paramaribo geboren en groeide op in een intellectueel gezin dat behoorde tot de gekleurde elite die wortels in de slavernij had.¹ Maria was het vierde kind in het gezin en na haar volgden in ieder geval nog twee meisjes. Maria's moeder Anna Elisabeth Heuland (1798-ca.1887) was als slavin geboren en pas in 1816 vrijgemaakt. Ook haar grootmoeder en overgrootmoeder van vaderszijde waren als slavin geboren. Maria's vader heette Nicolaas Gerrit Vlier (1801-1852). Hij was een sociaal-maatschappelijk betrokken sollicitateur, een rechtsgeleerde voor kleine rechtszaken. Hij maakte vanaf 1829 carrière als procureur, griffier, baljuw en werd ten slotte in 1832 commissaris van politie in Paramaribo. Bovendien was hij plantage-eigenaar. De abolitionistische publicist Marten Douwes Teenstra beschrijft hem als ‘een bijna zwarte Mulat, de zoon van een Negerin’.^{2,3}

De groep van vrije niet-blanken in Paramaribo, waartoe Maria Vlier behoorde, groeide ten tijde van de laatste fase van de slavernij van 1800 tot 1863, het jaar van de afschaffing, explosief.⁴ In deze periode verzevenvoudigde de groep vrije niet-blanken van ongeveer 2000 personen in 1800 naar bijna 14.000 in 1863. In dezelfde periode bleef de groep blanken stabiel met rond de 2000 personen. Het aantal slaven nam af van ongeveer 8000 personen naar 5000 in 1863. Dat de groei zo explosief was, was het gevolg van een kettingreactie die op gang was gekomen rond de eeuwwisseling. Al gedurende de hele slavernijperiode kwam het voor dat mensen vrijgemaakt werden door hun eigenaren, ook wel manumissie genoemd. In de stad bestond een vorm van slavernij die sterk verschilde van de plantageslavernij in de rest van de kolonie. De slaven in de stad werden er door hun eigenaren op uitgestuurd om geld te verdienen. Velen verhuurden zich als werklieden, bijvoorbeeld als sjouwer, maar ook als ambachtslieden zoals timmerman, metselaar of schoenmaker. Ook vrouwen maakten volop deel uit van dit economische systeem als vroedvrouw, marktvrouw, wasvrouw of strijkster. Wekelijks moesten deze slaven een vast bedrag afdragen

aan hun eigenaar, maar wat ze meer verdienden mochten ze houden. Er werd vlijtig gespaard en met het zuurverdiende geld werd de eigen vrijheid gekocht. Eenmaal vrij bleef men werken en sparen, nu om familieleden vrij te kunnen kopen. Dat het om aanzienlijke bedragen gaat, blijkt wel uit het feit dat de gemiddelde prijs die betaald moest worden voor een volwassene, omgerekend ongeveer 11.000 euro is. Dit proces van sparen, vrijkopen en verder sparen en vrijkopen wordt *ketting-manumissie* genoemd. Er kwamen dus steeds meer vrije mensen bij die vervolgens allemaal hun familieleden gingen vrijkopen. Hierdoor holde de vrije niet-blanke bevolking van Paramaribo het systeem van slavernij eigenlijk van binnenuit uit.⁵

Ontplooiën

De explosieve groei van de groep van vrije niet-blanken had vanzelfsprekend ingrijpende gevolgen voor zowel de economische als de sociale structuur van Paramaribo. Nadat ze hun vrijheid verworven hadden, bleven de voormalige slaven hun ambacht uitoefenen en droegen ze op die manier bij aan de economie van de stad. Het was zeker niet makkelijk voor niet-blanken om zich in een langs racistische lijnen ingedeelde maatschappij te kunnen ontplooiën, maar het was niet onmogelijk. De groep van vrije niet-blanken behoorde dan ook beslist niet in zijn geheel tot het stadsproletariaat, zoals vaak beweerd wordt. Binnen de vrije niet-blanke bevolking had het krijgen van een goede opleiding een hoge prioriteit. Hierdoor nam het aantal goed geschoolden snel toe. Zo stonden timmerlieden en gediplomeerde vroedvrouwen hoog aangeschreven.⁶ Halverwege

de negentiende eeuw bijvoorbeeld oefenden vele vrije vrouwen het beroep van vroedvrouw uit. Vaak waren zij als slavinnen ook al vroedvrouw geweest. Nadat ze hun vrijheid hadden verworven, konden zij na een officiële beoordeling door een medische commissie hun beroep voortzetten. De hospitaalhoudster Gesina Delphina Bruynsburg en Christina Zomerman zijn voorbeelden van vrouwen die zowel als slavinnen en als vrije vrouwen lange tijd respectievelijk hospitaalhoudster en vroedvrouw zijn geweest. Ook vrouwen bezaten plantages. Enkel bestierden zelf hun plantage, zoals Fanny van Wanner, die naast vroedvrouw ook plantage-eigenaresse en directeur van haar plantage was.⁷

Zowel mannen als vrouwen hadden in Nederland een opleiding genoten. Enkele mannen hadden zelfs aan een Nederlandse universiteit gestudeerd en sommigen waren er gepromoveerd. Ook de oom van Maria, Cornelis Philip Vlier, had rechten gestudeerd in Utrecht en was in 1820 gepromoveerd. Deze mannen verwierven bij terugkomst in de kolonie vaak hoge functies, maar er bleek toch uiteindelijk een absolute grens aan de hoogte waarnaar ze konden stijgen. Dit 'houten plafond', zoals Neslo dat noemt, gold vooral voor de overheidsdienst.⁸ Het houten plafond gold niet voor het recht op wonen. Het enige criterium was of je het kon betalen, maar was dat het geval, dan kon iedereen zich een woning permitteren in elk deel van de stad. Ook op de aanzienlijkste plekken zoals aan de Waterkant, de lommerrijke oever van de Surinamerivier waar schitterende villa's stonden. Of, zoals in het geval van de familie Vlier, aan de Gravenstraat. Naast succesvolle ondernemers en geslaagde leden van de bevolking van Paramaribo, waren deze mensen

'Nadat ze hun vrijheid verworven hadden, bleven de voormalige slaven hun ambacht uitoefenen en droegen ze op die manier bij aan de economie van de stad'

uit de niet-blanke elite meestal ook sociaal bewogen met oog voor de minderbedeelden in hun maatschappij. Zo was Nicolaas Gerrit Vlier in 1827 een van de oprichters van de Surinaamsche Maatschappij van Weldadigheid. Het doel van dit gezelschap was om 'behoefte stadsgenoten te helpen en hun kinderen een zedelijke opvoeding te geven, zodat zij zich tot bruikbare personen voor de maatschappij konden ontwikkelen'.⁹

School voor alle kleuren

Het voorgaande is het decor waartegen het leven van Maria Vlier zich afspeelde. Maria bezocht de school van mejuffrouw Johanna Christina Jonas, een in slavernij geboren zwarte onderwijzeres die van haar eigenaresse in Nederland een goede ►

¹ De slavernij in Suriname duurde van ongeveer 1650 tot 1863.

² Teenstra 1842: 171-172.

³ Mulat is de benaming voor mensen met een zwarte en een blanke ouder. De blanke bevolking in de kolonie hanteerde een rigide indeling in etnische herkomst. Zo was *mesties* de benaming voor het kind van een mulat en een blanke; een *kaboeger* was het kind van een mulat en een zwarte. Er waren nog veel meer benamingen voor alle mogelijke schakeringen daartussen.

⁴ Neslo (2016) hanteert de term 'niet-blanken' voor alle personen in de koloniale maatschappij die niet blank of Joods waren. Deze groep omvat dus de kleurlingen en zwarten. Het is een handzame term die ik daarom ook gebruik.

⁵ Neslo 2016: 247.

⁶ Wolbers 1861: 177 en 619.

⁷ Neslo 2016: 174, 314.

⁸ Neslo 2016: 253.

⁹ Van Kempen 2002: 188.

De Emmaschool op de Klipsteenstraat rond 1906-1913. Maria Vlier was een halve eeuw eerder de oprichtster. Foto toegeschreven aan Hendrik Doijer, Rijksmuseum.

opleiding gekregen had en als vrije inwoner van Paramaribo haar eigen school was begonnen.¹⁰ De school was voor vrije kinderen uit alle lagen en van alle kleuren. Naast de goedlopende school had mejuffrouw Jonas een leesbibliotheek met 2500 titels, 2000 Nederlandstalige en 500 Franstalige. In 1838 kreeg de tienjarige Maria een prijs voor haar leerprestaties. In 1841 vertrok Maria met haar vader, haar nicht (of tante) Sara Antoinette en de echtgenoot van Sara, Maximiliaan Richard Mattes, voor studie naar Nederland. In 1846 keerde zij terug.

Terug in Suriname opende Maria Vlier aan de Watermolenstraat een meisjesschool. Haar school kreeg veel kinderen van de Surinaamsche Maatschappij van Weldadigheid. Deze vereniging gaf de kinderen van kansarme personen gratis onderwijs en daarnaast konden kansarmen ook gratis geneeskundige hulp krijgen.¹¹ Bij de openbare prijsuitreiking aan leerlingen van de verschillende scholen viel de school van Maria Vlier in 1850 en 1852 ook in de jaarlijkse prijzen. Dit was een erkenning van de overheid, maar ook een stimulans voor het onderwijs. Het jongste zusje van Maria, Octavia Ida Augusta, zat bij haar op school en kwam in beide jaren in aanmerking voor een prijs. In 1855 beëindigde Maria Vlier haar carrière als onderwijzeres. Thomson schrijft dat haar geleerdheid en grondige kennis van vreemde talen, inclusief Volapük, wel bekend was.^{12,13} Na haar vertrek uit het onderwijs werkte Maria Vlier aan haar leerboek over de geschiedenis van Suriname voor de Surinaamse jeugd. Het is niet bekend hoe lang ze daaraan heeft gewerkt.

Bedekte termen

Vlier schrijft niet in negatieve zin over de koloniale overheid; ze schrijft slechts in bedekte termen over de slavernij en de toestand in de kolonie.

Als gekleurde inwoner van Suriname moest ze daar ook voorzichtig mee zijn. Dat dat geen loze voorzichtigheid was, bewijst het feit dat Johannes Christiaan Palthe Wesenhagen, die in 1833 in Utrecht was gepromoveerd, in 1856 tegen het houten plafond was gestoten. Hij was in de running voor de functie van procureur-generaal, de hoogste functie na die van gouverneur, maar de gouverneur zelf stak daar een stokje voor. Hij twijfelde eraan of Palthe Wesenhagen wel genoeg respect en gezag van zowel blanken als slaven kon afdwingen, omdat hij nog veel bloedverwanten onder de ‘minderen stand’ had en vooral vanwege een pamflet dat hij in 1849 over de vrijverklaring van slaven had gepubliceerd. In dat pamflet had Palthe Wesenhagen beweerd dat de slavenbevolking overwegend vredelievend was.¹⁴ Niettemin durfde Maria Vlier de slavenhandel misdadig te noemen en beschreef ze slaven als ‘arme mensen’ – ‘arm’ in de betekenis van ‘onfortuinlijk’. In haar boek beschreef Maria Vlier de geografie van Suriname. Verder schreef ze over de vele aardbevingen die in het land voorkwamen, maar die niet in andere bronnen vermeld staan. Zo vermeldt ze lichte aardbevingen in 1816, 1817, 1825 en 1826 en maakt ze melding van twee vrij hevige bevingen in 1839 en 1843.¹⁵ Ook de vele epidemieën en ziektes die de inwoners getroffen hadden, kregen haar aandacht, zoals de kinderpokken van 1805, hevige ziektes onder scheepelingen in 1851 en 1854 en de kinderziekte onder de indianen in 1854.¹⁶ Vlier noemt ook nog een enorme bosbrand die in 1846 meerdere maanden duurde en waarvan de rook zo verstikkend was dat werken op vele plantages niet mogelijk was, met hongersnood als gevolg.¹⁷ Van de verschillende gouverneurs die Suriname in de loop der jaren hadden bestuurd, laat ze in bedekte termen weten wat ze van hun respectievelijke beleid vond. Zo prees ze het beleid van Reinier Frederik baron van Raders die van 1845 tot 1852 gouverneur was. Volgens haar heeft hij ‘het vooroordeel van de vrijman, om met de spade in het openbaar te arbeiden’ overwonnen. Haar positieve oordeel over Van Raders werd later door de activistische auteur Anton de Kom in *Wij slaven van Suriname* uit 1934 bevestigd. De Kom was van mening dat Van Raders een man van karakter was, omdat hij op de plantages behorend aan de overheid werktijden voor de slaven durfde in te voeren, de slaven schoenen verstreekte en verbood om slaven naar andere plantages te transporteren.¹⁸

Tweede druk

De aanpak van Wolbers, die nooit in Suriname is geweest, was heel verschillend van die van Maria Vlier. Hij wilde als abolitionist zijn lezers overtuigen van het grote kwaad van de slavernij, terwijl het Vlier er vooral om te doen was de schoolkinderen van Suriname te informeren over

¹⁰ Thomson 1897: 11.

¹¹ Neslo 2016: 173.

¹² Het Volapük is een kunsttaal die in 1879 door een Duitse priester is geconstrueerd. Kunsttalen waren in de negentiende eeuw erg populair, omdat ze beoogden de mensen dichter bij elkaar te brengen en de wereldvrede te bevorderen. Het Volapük werd uiteindelijk min of meer door het Esperanto verdrongen.

¹³ Thomson 1879: 12.

¹⁴ Neslo 2016: 182.

¹⁵ Vlier 1863: 122, 136, 158 en 169.

¹⁶ Vlier 1863: 100, 183 en 186.

¹⁷ Vlier 1863: 181.

¹⁸ De Kom 1975: 98-99.

¹⁹ Neslo: 2015.

de geschiedenis van hun eigen land. Het boek van Maria Vlier was uitverkocht, daarom kwam in 1881 bij uitgeverij Van Doorn in Den Haag een tweede druk van haar boek uit, onder de titel *Geschiedenis van Suriname, voor de hoogste klasse der volksschool*. De nieuwe uitgave verschilt niet veel van de eerste, maar vanzelfsprekend wordt de afschaffing van de slavernij in 1863, het jaar waarin de eerste druk was verschenen, nu ook in het leerboek behandeld. Eer voor haar werk kreeg Maria Vlier in 1883, toen zij ter gelegenheid van de eerste Wereldtentoonstelling, gehouden op het terrein van het huidige Museumplein in Amsterdam, een zilveren medaille voor haar boek won. In een groot aantal categorieën werden prijzen uitgereikt. Naast Maria Vlier dong ook Wolbers mee naar de prijzen met zijn boek over de Surinaamse geschiedenis, naast 42 andere inzendingen. De tweede prijs was dus voor Maria Vlier en Julien Wolbers greep naast de prijzen. Maria Vlier was er zelf in 1883 niet bij in Amsterdam. Wel verbleef ze tussen 1905 en 1907 in Nederland. Haar oudste dochter, Anna Maria Philippina Vlier, was in 1875 getrouwd met Eduard Nunes en het jonge paar was in 1879 naar Oost-Indië vertrokken. Na zijn pensioen als militair apotheker vertrokken ze naar Nederland, waar ze zich in 1904 in Den Haag vestigden. In 1907 keerde Maria Vlier terug naar Suriname. Na haar terugkomst ging het bergafwaarts met haar gezondheid. Negen maanden later overleed ze, op 10 juli 1908. Zowel bij haar dood in 1908 als bij haar honderdste geboortedag in 1928 besteedden meerdere Surinaamse kranten aandacht aan Maria Vlier. Haar verdiensten voor de geschiedschrijving van haar geboorteland – met name ten behoeve van de jeugd – en het onderwijs in het algemeen, werden uitgebreid geroemd. Veel Surinaamse kinderen waren opgegroeid met haar leerboek van de geschiedenis.

Nederlandse komaf

Toch trof Maria Vlier hetzelfde lot als vele leden van de gekleurde elite van Paramaribo: na verloop van tijd werden succesvolle personen niet meer als zodanig herkend en ging men er klakkeloos vanuit dat ze van Nederlandse komaf waren. Dat gebeurde in haar necrologie en bij de herdenking ter ere van haar honderdste geboortedag. Hetzelfde lot waren ook haar vader en moeder beschoren; van hen werd naar aanleiding van het eeuwfeest van het toneelgezelschap Thalia in 1937, waarvan vader Vlier in 1837 een van de oprichters en de eerste voorzitter was, gezegd 'dat zowel Vlier als zijn vrouw in Nederland uit zeer invloedrijke families waren geboren'.¹⁹ Zelfs Anton de Kom schijnt niet meer geweten te hebben wie er achter de naam Vlier schuilging, gezien de manier waarop hij Maria's naam in zijn boek weergeeft als 'Mej. M.L.E. v.d. Vlier'.

Maria Vliers zus, Cornelia Philippina Maria Josephina, was zes jaar jonger en had ook een carrière in het onderwijs. Zij heeft 35 jaar voor de klas gestaan en ging in 1890 met pensioen. Ze overleed in 1892. Maria had twee dochters, de oudste werd geboren in 1855 en haar tweede dochter, Anna Josephine Antoinette Vlier, in 1864.

Aan het begin van dit artikel memoreerde ik het feit dat de rol van vrouwen in de geschiedenis al te eenvoudig vergeten wordt. Dit is ook het geval in Suriname. In het decor van dit verhaal komen we vele vrouwen tegen die in Paramaribo nog tijdens de slavernij in de negentiende eeuw een belangrijke rol speelden, zoals de onderwijzeressen Johanna Christina Jonas en de jongere zus van Maria Vlier, Cornelia Philippina. En ook de hospitaalhoudster Gesina Delphina Bruynsburg en de vroedvrouwen Christina Zomerma en Fanny van Wannier. Maria Vlier maakte haar droom waar en schreef de geschiedenis van Suriname voor de jeugd op. Het is aan ons om deze geschiedenis niet (meer) te vergeten. ■

De vader van Maria Vlier was een van de oprichters en de eerste voorzitter van het toneelgezelschap Thalia. Theater Thalia in Paramaribo uit de *Surinaamsche Almanak* van 1841.

Literatuur

- Marten Douwes Teenstra**, *De neger-slaven in de kolonie Suriname* (H. Lagerweij, 1842).
- Julien Wolbers**, *Geschiedenis van Suriname* (De Hoogh, 1861).
- M.L.E. Vlier**, *Beknopte geschiedenis der kolonie Suriname, voor de meer gevorderde jeugd* (De Hoogh, 1863).
- M.L.E. Vlier**, *Geschiedenis van Suriname: voor de hoogste klasse der volksschool* (Van Doorn, 1881).
- P.J. Veth, G.A. Wilken en H.C. Klinkert**, *Catalogus der afdeling Nederlandsche Koloniën van de internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling (van 1 Mei tot ult. October 1883) te Amsterdam* (Leiden 1883).
- J.R. Thomson**, *Bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs in Suriname* (Paramaribo 1897).
- Anton de Kom**, *Wij slaven van Suriname* (Contact, 1975, 4e druk).
- Michiel van Kempen**, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel 3. De geschreven literatuur van 1596 tot 1923* (Okopipi, 2002).
- Ellen Neslo**, *The formation of a free non-white elite in Paramaribo, 1800-1863* (Caribbean Studies 43, 2015), 177-210.
- Ellen Neslo**, *Een ongekende elite. De opkomst van een gekleurde elite in koloniaal Suriname 1800-1863* (HaEs producties, 2016).

Geldschieter van de industrialisatie

Johanna Jacoba Borski-Van de Velde (1764-1846)

Een aansprekend personage in de tijd van burgers en stoommachines is Johanna Borski. Niet in de laatste plaats omdat ze een van de rijkste Nederlanders was in de negentiende eeuw.

Bart den Uyl is redacteur van Kleio.

Borski was een slimme bankier die vooral graag op de achtergrond bleef. Met haar kapitaal stond ze aan de wieg van de industrialisatie van Nederland. Dat maakt het verhaal van Borski interessant voor in de les. Vrouwen waren niet welkom op de effectenbeurs van Amsterdam. De financiële elite in de vroege negentiende eeuw zag een belangrijke taak in het bevorderen van de deugdzzaamheid van de samenleving. Daarom was de strikte scheiding van man en vrouw zo van belang. Vrouwen hadden de taak om moraliteit bij te brengen aan de jeugd.¹ Geen plaats dus voor vrouwen van stand op deze ruige plek op het Rokin, vlak bij een van de grote bordelen van de stad. Johanna Borski had ook weinig kunnen ondernemen op de beurs.

¹ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. (Mets & Schilt, 2002), p. 40.

² 'Een machtige weduwe', televisieserie *De IJzeren Eeuw* (NTR/VPRO, 2018).

³ Joost Jonker, 'Velde, Johanna Jacoba van de (1764 – 1846)', Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon (2014).

⁴ Ibidem.

'Vanuit haar geparkeerde koets op de Dam stuurde ze haar boekhouder naar binnen om zich te laten vertegenwoordigen'

Portret van Johanna Borski. Geschilderd door Jan Willem Pieneman, 1844. Museum Van Loon, Amsterdam.

Vrouwen waren officieel handelsonbekwaam en anderen moesten namens haar de contracten ondertekenen. Dat hield de rijkste vrouw van Nederland overigens niet tegen om zaken ter plaatse te doen. Vanuit haar geparkeerde koets op de Dam stuurde ze haar boekhouder naar binnen om zich te laten vertegenwoordigen.² Borski was van eenvoudige komaf. Haar vader was een textielkoopman uit de middenstand. In 1790 trouwde ze met Willem Borski,

een makelaar in graan en rijst, die zich razendsnel omhoog werkte tot vaste onderaannemer van het bankiershuis Hope & Co. Willem Borski werd een van de rijkste Amsterdammers, onder andere door de handel in effecten.³ In 1805 kocht hij het landgoed Elswout, vlak bij Haarlem. Het gaf hem internationaal aanzien. Zo kreeg het landgoed hoog bezoek tijdens de Franse bezetting toen keizer Napoleon en zijn vrouw de buitenplaats aandedden. Later zou Johanna Borski het landgoed zodanig uitbreiden met landaankopen dat het een groot deel van de Kennemerduinen omvatte.

Toen Willem in 1814 overleed, kwam Johanna aan het roer te staan van wat de firma Weduwe W. Borski ging heten. Vrouwen aan het hoofd van ondernemingen kwamen vaker voor dan je misschien zou denken. De bancaire wereld van de negentiende eeuw was nog een wereld van familiebedrijven. Weduwen van ondernemers konden zo het bedrijf doorgeven aan de volgende generatie.⁴ Johanna Borski was dat voorlopig echter niet van plan. Pas in 1844, twee jaar voor haar dood, trok ze zich op tachtigjarige leeftijd terug uit de onderneming.

Lege schatkist

Het grote zakelijke vernuft van Johanna Borski blijkt uit haar besluit te investeren in De Nederlandse Bank, een initiatief van koning Willem I. De economie van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden waarvan Willem in 1814 het staatshoofd werd, lag er beroerd bij. Jaren van Franse bezetting hadden de schatkist geen goed gedaan. Sterker nog, de nauwelijks gecentraliseerde overheid had amper een schatkist. De Nederlandse eenheidsstaat was nog flink in aanbouw. Willem I had vele infrastructurele ambities met het jonge koninkrijk. Er moesten investeringen komen in de handel en nijverheid, en er moesten kanalen gegraven worden door het ganse land. De nog op te richten Nederlandse Bank moest die investeringen gaan dragen door leningen aan de staat. Het plan leidde tot ophef onder de bankiers in Amsterdam. Zij zagen de nieuwe bank als een gevaarlijke concurrent. De financiering van De Nederlandse Bank kwam dan ook niet rond. Totdat de weduwe Borski besloot de laatste twee miljoen te

investeren. Borski was toch al niet welkom in de sociëteiten en koffiehuizen van de bourgeoisie en hoefde daarom ook niet te vrezen voor sociale repercussies.⁵ Daarbij dwong ze – in een geheime clause – ook af dat de eerste drie jaar geen nieuwe aandelen zouden worden uitgegeven. Een slimme zet. Het vertrouwen in De Nederlandse Bank steeg en de waarde van de aandelen schoot omhoog. Een portret van Borski hangt nog steeds in de bestuurskamer van De Nederlandse Bank.

In de les

Het leven van Johanna Borski is goed te gebruiken in de les. Het vertelt de geschiedenis van de industriële opbouw van Nederland in de negentiende eeuw. Daarbij is er goed beeldmateriaal voorhanden, dankzij een aflevering van de VPRO-serie *De IJzeren Eeuw*. We zien daar hoe Borski investeerde in de Hollandse IJzeren Spoorweg-Maatschappij, die de eerste spoorlijnen bouwde in Nederland. Ook komt het financiële wanbeleid van koning Willem I in deze aflevering aan de orde. De Tweede Kamer had

toentertijd budgetrecht – ook al vóór de grondwetsherziening van Thorbecke – maar kon geen ministers, laat staan de koning, wegsturen. Bovendien had Willem I geregeld dat hij tien jaar lang geen begroting hoefde voor te leggen aan het parlement.⁶ In 1840 is de Nederlandse staat nagenoeg failliet. De weduwe Borski weet samen met anderen 120 miljoen gulden te verzamelen om de Nederlandsche Handelsmaatschappij en daarmee de Nederlandse staat te redden van een bankroet. Willem I had inmiddels zijn buik vol van het regeren, hij abdiceerde dat jaar en ging met een Belgische gravin in Berlijn wonen. ■

⁵ 'Een machtige weduwe', televisieserie *De IJzeren Eeuw* (NTR/VPRO, 2018).

⁶ Ibidem.

Verder kijken en lezen

'Een machtige weduwe', aflevering van de televisieserie *De IJzeren Eeuw* (NTR/VPRO, 2018), is te zien via NPO.nl. Regie: Godfried van Run en Gerda Jansen Hendriks. Presentatie: Hans Goedkoop.

Geertje Wiersma, *Johanna Borski, financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam 1998).

Een interview met Geertje Wiersma, de biografie van Johanna Borski, is te beluisteren via tinyurl.com/ybg8yzbz (VPRO, *De Avonden*, 27-10-1998).

De Dam met het oude beursgebouw, ca. 1900-1904. Fotograaf onbekend.

Welkom in de geschiedenis

Niek Barendsen maakt informerende comedy

‘Vandaag heb ik iemand te gast die al dood is sinds 507 na Christus, maar speciaal voor ons maakt hij een uitzondering. Hier is... de laatste keizer van het Romeinse Rijk!’ Deze zin komt uit *Welkom bij de Romeinen*, een serie over het Romeinse Rijk en onderdeel van een grotere comedyreeks over het verleden. Schrijver en regisseur Niek Barendsen heeft een passie voor geschiedenis.

Annemiek de Groot
is eindredacteur van
Kleio.

Geschiedenis is een ander land. De mensen dachten vroeger anders. Een idee als eer of vechten voor je vaderland, dat kunnen wij ons nu niet meer voorstellen. Hoe breng je dat over? Dat vind ik interessant. Als ik een nieuwe serie ga maken, dan duik ik helemaal in zo’n periode om het gevoel ervan te krijgen. Ik vind het leuk om zo’n “land” te leren kennen.’

Acteurs teleurstellen

Niek Barendsen legt deze weken de laatste hand aan de nieuwe serie *Welkom in de Tachtigjarige Oorlog*. Bekende acteurs kruipen in de huid van beroemde personen uit die tijd. Zo speelt Pierre Bokma Willem van Oranje, Hans Kesting is Maurits en Tjitske Reidinga is Kenau Simonsdochter Hasselaar. ‘Als ik ga schrijven, dan bedenk ik alvast wie zo’n rol kan spelen. Het is leuk om te merken hoeveel mensen er aan mee willen doen. We moeten acteurs zelfs weleens teleurstellen! We plannen de draaidagen in, op die dagen moeten we bepaalde scènes doen. We kunnen ons regelmatig niet aanpassen aan het schema van de acteurs.’

Het werk aan een nieuwe serie *Welkom in...* kent een vast stramien. ‘Ik ga me eerst inlezen in een nieuwe periode. Ik maak notities van de dingen

die erin moeten, de *musts*. Meestal loopt de *Welkom*-serie parallel aan een documentaireserie voor volwassenen. Dus dan ga ik ook een redacteur van die serie uithoren. Daarnaast werk ik samen met historici. Bij deze serie met Maarten Prak, eerder met Niek van Sas voor *Welkom in de IJzeren Eeuw* en met Fik Meijer voor de serie over de Romeinen. Met Fik Meijer heb ik eindeloos vaak in café Scheltema gezeten, hij had zoveel te vertellen. Over de *musts* ga ik nadenken; hoe ga ik daar een scène over maken? De Slag om Leiden bijvoorbeeld. Ik dacht: Moet ik weer een veldslag met soldaten doen? Daar heb ik er al heel veel van. Maar toen las ik het verhaal van een zekere Magdalena Moons. Zij ging met een Spaanse bevelhebber, maar had familie in Leiden. Hij vroeg haar ten huwelijk. Ze zei ja, dat doe ik, maar alleen als je drie dagen wacht met de aanval op Leiden. Dat heeft hij toen gedaan en dat gaf de geuzen net genoeg tijd om de stad te bereiken. Dat is een hele leuke insteek voor een scène. Lang dacht men dat dit een apocrief verhaal was, maar onlangs bleek dat ze echt heeft bestaan en dat ze echt getrouwd was met Francisco Valdez. Andere gebeurtenissen zijn al zo grappig, die kun je niet laten liggen. In deze serie zit een scène over de Slag bij Jemmingen. De soldaten van Lodewijk van Nassau verloren de slag. De overgebleven soldaten zwommen zonder harnas en wapens een rivier over. Als ze naakt uit het water komen, staat daar een interviewer. Het maakt dan niet eens zoveel meer uit wat je zegt. In de *IJzeren Eeuw*-serie had ik ook zoiets, over Willem III die stond te strippen op zijn eigen balkon bij het Meer van Geneve.’

Feit of mythe

‘Ik vind het soms wel ingewikkeld om de balans te vinden tussen echt gebeurd en mythe. Van Kenau Simonsdochter Hasselaar weten we bijvoorbeeld niet zo veel. Alleen dat ze rechtszaken voerde en heel stoer was. In de eerste versie van deze scène zat ze bij presentatrice Dorine Goudsmit op de bank, en die vroeg haar: “Heb je eigenlijk wel bestaan?” Maar dan snijd je zo in de geloofwaardigheid van je serie, dat heb ik toch

Scène uit *Welkom in de Tachtigjarige Oorlog*. De serie is vanaf eind september op televisie te zien.

maar niet gedaan. Hierin moet Maarten Prak me ook terugroepen. Als hij het echt onzin vindt, als het niet klopt, dan haal ik het eruit.’

Na het inlezen en schrijven volgen de draaidagen. ‘Helaas is ons budget maar een fractie van dat van een serie als *The Crown*. Dus de locaties zijn altijd zo dicht mogelijk in de buurt. We hebben veel gedraaid in de Heilig Landstichting, het is prachtig daar! En op kasteel Doornenburg hebben we een scène gefilmd van Floris en Sindala voor *Welkom in de jaren '60*. Ook in het Archeon zijn we al een aantal keren geweest voor de Romeinen. Bij het filmen moeten we ook creatief zijn. Als iemand een speech houdt waar eigenlijk honderden mensen naar luisterden, dan hebben wij er net twaalf. Die staan dan allemaal op een kluitje.

Als ik scènes schrijf, dan zie ik de regie al voor me. En bij de regie denk ik aan het moment dat ik het geschreven heb. De interpretatie van een gebeurtenis die ik toen bedacht, moet winnen. Het is leuk om dit vak vanuit elke hoek te doen. Als je bij het schrijven een leuke scène hebt bedacht, ga je koffie drinken. Als je regisseert en de scène is leuk, dan ga je elkaar op de schouders slaan. Ik heb één iemand die het script meeleest en kijkt of het grappig genoeg is. Dat is Loes Wormmeester, de eindredacteur. Zij is behoorlijk streng, ik moet soms wel vier tot vijf keer aanpassingen doen. Maar dat vind ik juist fijn, want op de draaidag ben ik dan zelfverzekerd. Dan weet ik dat het goed is.

Tv-maken voor kinderen vind ik geen totaal andere wereld dan die van volwassenen, behalve dat je bepaalde dingen voor kinderen niet kunt doen, zoals seks, geweld en cynisme. Ik ga altijd uit van kijkers die niets van de geschiedenis weten. Je kunt niets bekend veronderstellen. Eerst moet je de basis leggen, dan kun je er pas een grap over maken. Redacteurs die historici zijn, lachen heel vaak om een grap die alleen voor ingewijden leuk

is. Volwassenen en kinderen vinden vaak precies hetzelfde leuk. We maken nooit iets waarvan we denken: dat vinden wij leuk, maar de kinderen niet. Er zitten soms wel grapjes tussendoor in die kinderen niet snappen, maar dat is niet erg. We maken het voor alle leeftijden.’

Nieuwe doelgroepen

‘De *Welkom*-series worden veel bekeken op scholen. We houden daarom bij het maken rekening met het curriculum. Wat daarin voorkomt, doen we er in ieder geval in. Op YouTube worden de losse scènes extreem veel bekeken. Wat ik leuk daaraan vind is dat je nieuwe doelgroepen aantooft van kinderen die dit normaal gesproken misschien niet zouden gaan bekijken. De series zijn niet uitputtend. Het is niet zo dat als je de serie gezien hebt, dat je dan alles weet. Het is informerende comedy, geen les. Daarom vind ik het wel jammer dat we geen websites en lesmateriaal meer hebben. Bij sommige series zat dat wel, zoals bij *Welkom in de Gouden Eeuw*. Dat vond ik een meerwaarde, dan kun je meer uitleggen en nuanceren.

Eigenlijk zouden we het komende jaar *Welkom in de Middeleeuwen* gaan maken. Dat is mijn grote wens, al vanaf het begin. Maar toen kwam de NTR ineens met het plan om een documentaire-serie te maken over het interbellum. Dat vind ik zo’n fantastische en interessante periode!

‘Je kunt niet op een leuke, luchtige manier op de bank met een snor op over de Holocaust vertellen, dat lijkt me rampzalig’

Bij heel veel mensen gaat er geen belletje rinkelen als je het over de jaren twintig en dertig hebt, dus ik moest een paar mensen ervan overtuigen hoe bijzonder die tijd was en hoe ongelofelijk het tot de verbeelding kan spreken. En welke parallellen je kunt trekken met nu, met de oorlogsdreiging en met het fascisme.

Ik zou deze serie nooit over de Tweede Wereldoorlog kunnen maken, omdat ik dat veel te erg vind. Je kunt niet op een leuke, luchtige manier op de bank met een snor op over de Holocaust vertellen, dat lijkt me rampzalig. Maar met deze serie over het interbellum kunnen we er wel in de buurt komen.

Over de prehistorie zou ik ook geen serie kunnen maken. Daar kan ik me niets bij voorstellen. Je kunt het dan ook niet ophangen aan bekende personen. Wat me wel heel interessant lijkt, is een serie over de Egyptenaren, de Grieken, of over de Inca’s of de tijd van Alexander de Grote. Er zijn zoveel periodes die ik nog wil maken! Wat dacht je van de verlichting, de negentiende eeuw, het ancien régime... Ik ben nog lang niet klaar.’ ■

Boven: Niek Barendsen.
Links: Scène uit *Welkom in de Tachtigjarige Oorlog*. Balthasar Gerards (Frank Lammers) schiet Willem van Oranje (Pierre Bokma) dood.

Valse start of monsterzege?

Vrouwen op de Olympische Spelen van 1928

Bij de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam waren er voor het eerst enkele onderdelen atletiek voor vrouwelijke deelnemers. Alice Milliat lobbyde daar al ruim vijftien jaar voor. IOC-baas Henri de Baillet-Latour wist dat hij vrouwen toe moest laten op de atletiekbaan om zijn greep op de sport te behouden. De vrouwelijke bestuurders en atleten moesten al hun zeggenschap over de sport opgeven om deel te mogen nemen aan de Spelen. Uiteindelijk hebben de successen van de atletes zelf gezorgd voor een onbetwiste rol op de olympische atletiekbaan.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

De verering van het menselijk lichaam in combinatie met een landenstrijd: het was een zeer aantrekkelijke gedachte in het Europa van de negentiende eeuw. Her en der bestonden kleine initiatieven om de oude olympische gedachte nieuw leven in te blazen. De Franse baron Pierre de Coubertin (1863-1937) nam het idee van de kleinschalige Engelse *Wenlock Olympian Society Annual Games* over, sprak zijn uitgebreide internationale netwerk aan, richtte het Internationaal Olympisch Comité op en organiseerde in 1896 de eerste moderne Olympische Spelen.

Men only

De sportwedstrijd moest een grootse demonstratie van de fysieke prestaties van de mensheid worden. Of liever van het mannelijk deel daarvan. Vrouwen waren in de ogen van Coubertin – en verreweg zijn meeste mannelijke tijdgenoten – goed om kinderen te baren en hun zonen aan te sporen te excelleren bij het hardlopen, boogschieten of schermen. Vanaf 1900 mocht een handjevol

vrouwen deelnemen aan ‘esthetische sporten’, zoals golf, tennis, ritmische gymnastiek en zwemmen. Tot in de jaren twintig van de vorige eeuw sloten de heren sportbestuurders vrouwen uit van deelname aan hun atletiekcompetities.

Begin twintigste eeuw was sport niet langer meer een vrijetijdsbesteding voor op hun buitenhuizen verpozende edellieden. Het was definitief volksvermaak geworden, met professionele sporters en een massapubliek. Vanwege de groeiende sportieve en commerciële belangen gingen sportbonden zich beter en internationaal organiseren, zoals de *International Amateur Athletic Federation* (IAAF). Er kwamen allerlei internationale wedstrijden, zoals de *Inter Allied Games* met de voormalige geallieerden uit de Eerste Wereldoorlog, of de *International Worker's Olympiads*. Het IOC dreigde langzaam aan belang te verliezen. Om dat te voorkomen trok het IOC de standaardisatie van spelregels en wedstrijdreglementen naar zich toe en oriënteerde het zich op winterspelen als uitbreiding van haar activiteiten.

Canadezen Ethel Smith (links) en Fanny 'Bobbie' Rosenfeld (tweede van links) lopen de halve finale van de 100 meter in 1928 in Amsterdam. Rosenfeld wint uiteindelijk zilver, Smith brons. De Amerikaanse Betty Robinson wint goud.

Vrouwenkwestie

En dan was er nog de 'vrouwenkwestie'. Vanaf de jaren tien groeide vrijwel overal in Europa en de Verenigde Staten het aantal verenigingen voor vrouwelijke sporters. Stuwende kracht daarbij was de Française Alice Milliat (1884-1957). Zij was vertaalster van beroep en speelde hockey, zwom en roeide. Zij omschreef een sportende vrouw als 'a living example of modern women, accustomed to all sport disciplines, highly capable of fulfilling the social role which falls to women in this vibrant 20th century (...) Sport developments personalities, gives confidence and courage, generates a resourceful spirit'. (Ze schrijft dit in een artikel in het *Cahier de la République des Lettres des Sciences et des Sports*, mei 1927.) In 1912 richtte zij de Parijse *Femina Club* op, waarvan zij in 1915 voorzitter werd. Milliat zocht contact met enkele andere sportclubs voor vrouwen en in 1917 kwam het tot de eerste atletiekcompetitie voor vrouwelijke atleten.

Deze Franse atletiekkampioenschappen voor vrouwen trokken veel publiek, kregen een enthousiaste pers en kenden sportieve prestaties van formaat. Voor Milliat was het een duwtje in de rug naar de oprichting van de *Fédération des sociétés féminines sportives de France*. Als vertaalster was zij vaak voor het ministerie van Buitenlandse Zaken op reis. Zij gebruikte haar trips stevast voor bezoeken aan sportfederaties en leerde met name in de Verenigde Staten, Engeland en Scandinavië veel over sportbestuur. Met behulp van haar internationale netwerk organiseerde zij in 1921 de eerste Olympiade voor Vrouwen in Monaco, met deelnemers uit Groot-Brittannië, Zwitserland, Italië, Noorwegen en Frankrijk. Kort daarna richtte Milliat met steun van Engeland, Italië, de Verenigde Staten, Tsjechië en Frankrijk de *Fédération sportive féminine internationale*

(FSFI) op. De FSFI had als doel de weigering te breken van Coubertin en opvolger Baillet-Latour om vrouwelijke atleten deel te laten nemen aan de Olympische Spelen. Bovendien dwong het de IAAF, de Internationale Atletiekfederatie, atletiek voor vrouwen als een volwaardige toevoeging aan de sport serieus te nemen. In 1922 organiseerde de FSFI een tweede Olympiade voor Vrouwen, dit keer in Parijs. De opzet was formeler dan het jaar daarvoor. Op een groot internationaal congres dat parallel aan de wedstrijden liep, maakten de deelnemende landen afspraken over een vierjaarlijkse frequentie van het evenement, stelden zij internationaal geldende spelregels en reglementen op, kwamen er regels voor de officiële registratie van records, tijden en afstanden, en introduceerde men een aantal nieuwe disciplines.

Links: Speerwerpster Francesca Piazola uit Zwitserland tijdens het speerwerpen op de *Women's World Games* in Frankrijk, 1922. Foto: Agence Rol, Bibliothèque Nationale de France. Onder: Alice Milliat in 1920. Foto: Agence Rol, Bibliothèque Nationale de France.

Woedend IOC

Het IOC was woedend over het gebruik van de olympische naam en dwong de FSFI haar evenement om te dopen in de *Women's World Games*. Daarnaast ontvingen alle deelnemende sportfederaties een circulaire waarin atleten deelname aan andere olympiades, zoals die voor studenten of vrouwen, werd verboden op straffe van uitsluiting aan de echte Olympische Spelen. De Olympische Spelen georganiseerd door het IOC waren de enige echte, en andere initiatieven onder die naam leidden slechts tot verdeeldheid onder de atleten, blank of zwart, man of vrouw. Juist daardoor werd de olympische gedachte geweld aangedaan.

Vanaf de oprichting in 1894 van 'zijn' IOC bouwde Pierre de Coubertin gestaag een machtspositie op, met als pijlers de organisatie van de Spelen, de standaardisatie van regels en reglementen, zeggenschap over de toelating van sporten, disciplines en atleten. Aanvallen van buitenaf, in de vorm van alternatieve sportbonden, competities met in de titel een verwijzing naar de Olympische Spelen of pogingen tot toetreding tot het bastion van het Comité werden afgeslagen. Uiteindelijk kon niemand die iets wilde bereiken in de internationale sportwereld om het IOC heen. ▶

Diplomatieke gaven

De Zweedse industrieel Sigfrid Edström (1870-1964) begreep dat goed toen hij zijn idee voor de oprichting van een internationale atletiekfederatie wilde verwezenlijken. Edström beschikte over ongekende diplomatieke gaven en hij wist hoe hij Coubertin kon bespelen door zich uitermate meegaand en onderdanig op te stellen. In de aanloop naar de Spelen van 1912 in Stockholm gooide Edström voorzichtig een balletje op om een atletiekfederatie op te richten die het IOC enkele praktische, organisatorische zaken uit handen kon nemen. Pierre de Coubertin hield de boot af, maar was wel onder de indruk van Edströms aandeel in de organisatie van de Spelen. Twee jaar later, in 1914 bij het IOC-congres, probeerde Edström het nog eens. Hij wees op de vele alternatieve sportbonden en competities die de statuur van het IOC bedreigden. Een internationale atletiekfederatie die nauw samenwerkte met het IOC zou deze bedreigingen het hoofd kunnen bieden. Dit was het argument waarvoor Coubertin gevoelig was en de oprichting van de IAAF was een feit.

Ook Milliat begreep dat zij niet langs het IOC of de IAAF heen kon, wilde zij het vrouwenatletiek een volwaardige positie op de Olympische Spelen bezorgen. Aan de andere kant was de Olympiade voor Vrouwen zo succesvol verlopen, dat het geen optie meer was te blijven volharden in de weigering vrouwen tot de echte Spelen toe te laten. Op

Dafne Schippers loopt de 200 meter tijdens de Olympische Spelen van Rio in 2016. Ze wint zilver.

Bronnen

T. Drozdek-Malolepsza, *Women's World Games (1922-1934)* (2014).

L. Embrey en C. Johnston, *The 1948-1949 Track and Field Season: Mrs Blankers-Koen, Mrs O'Keefe, Mr Calwell; Lloyd La Beach, Herb McKenley and Wally McArthur* (2000).

E. Rostkowska, *Women and sport: a historical outline and contemporary social and physiological issues* (2007).

K.B. Wamsley en G. Schultz, *Rogues and Bedfellows: The IOC and the incorporation of the FSFI* (2000).

het IOC-congres van 1924 in Parijs werd dat toch ter stemming gebracht en waren de reacties wisselend. Men was bang ook vrouwen toe te moeten laten in de organisatie. Uiteindelijk dwong het IOC de FSFI te overleggen met het IAAF van Edström. Dat was nu immers de verantwoordelijke federatie.

Verhitte discussie

Op het jaarcongres van de IAAF van 1926 liepen de gemoederen hoog op. Enkele vertegenwoordigers konden de kernwaarden van baan- en veldatletiek, zoals het idee van strijd en uithoudingsvermogen, eenvoudig niet in verband brengen met een vrouw. Andere leden opperden een soort onderafdeling binnen de IAAF, speciaal voor vrouwen. Hier greep Edström in: vrouwen mochten onder geen beding tweespalt binnen de IAAF zaaien. Een compromis werd voorgesteld: de FSFI moest haar zeggenschap over de vrouwenatletiek geheel overdragen aan het IAAF in ruil voor de toevoeging van de 100 meter, 800 meter, 4 x 100 meter-estafette, hoogspringen en discuswerpen als demonstratiesporten bij de Spelen van 1928 in Amsterdam.

Het was stikken of slikken en met pijn in het hart stemde de vergadering van de FSFI in het najaar van 1926 toe. Deelname van vrouwelijke atleten was een feit geworden, maar niet meer dan als bijnummer. Milliat ervoer de geringe status in de jaren daarna. Steevast bracht zij het onderwerp over toelating van vrouwelijke atleten op alle onderdelen ter sprake op congressen van het IAAF of IOC. Steevast eindigde het onderaan de agenda, meestal onbesproken.

Rolmodellen

Bij de Spelen van 1932 in Lake Placid (winter) en Los Angeles (zomer) waren er marginale veranderingen in de deelname van de vrouwelijke deelnemers: de ritmische gymnastiek verdween en speerwerpen kwam daarvoor terug. Vier jaar later bij de winterspelen in Garmisch-Partenkirchen was er voor het eerst een reuzenslalom voor vrouwen en in de zomer in Berlijn keerde de ritmische gymnastiek weer terug. Vanwege de oorlog kwamen de edities van 1940 en 1944 te vervallen. De vier gouden medailles in 1948 in Londen van de 'rennende huisvrouw' Fanny Blankers-Koen leek de status van het vrouwenatletiek flink te helpen groeien. De discussie die in deze jaren echter de prioriteit kreeg, was die van amateursporters of professionals. De IOC-bazen uit deze tijd, Edström en zijn opvolger Avery Brundage, hadden weinig oog voor de verdere ontwikkeling van vrouwenatletiek. Meer dan de sportbonzen zijn het de rolmodellen geweest die de vrouwenatletiek verder hebben geholpen, zoals Florence Griffith-Joyner, Ellen van Langen en Dafne Schippers. ■

Slachtoffer of dader?

Ans van Dijk (1905-1948)

Op de kille en natte woensdag 14 januari 1948 wordt Ans van Dijk precies om 9 uur in de ochtend geëxecuteerd. Deze Joodse vrouw heeft minstens honderd Joden verraden. Hoe werd zij van slachtoffer een dader?

Anna van Dijk, vooral bekend als Ans van Dijk, was de oudste van twee kinderen van niet-religieuze Joodse ouders uit de lagere middenklasse. Ze groeide op in de Amsterdamse Jodenbuurt. Op haar veertiende overleed haar moeder, waarna haar vader hertrouwde en Ans nog twee halfbroertjes kreeg. Toen Ans zeventien was, leerde ze de Joodse knecht Abraham Querido kennen. Ze trouwde in 1927 met hem. Het huwelijk eindigde, mede doordat Ans erachter kwam dat ze lesbisch was, in 1940 in een scheiding. Ze was uitbaatster en filiaalhoudster van dameshoedenwinkel Maison Evany en kreeg een relatie met haar Joodse medewerkster Christina (Miep) Stodel (geboren in 1917). Ze gingen samenwonen boven de winkel.

Eind 1941 moesten alle Joodse textielzaken sluiten, waardoor Ans en Miep op straat stonden. Miep vertrok in juli 1942 naar het buitenland nadat ze een oproep kreeg voor de *Arbeitseinsatz*. Ans van Dijk bleef alleen achter. Ze blondeerde haar haren en heette volgens haar valse persoonsbewijs Alphonsia Maria (Annie) de Jong. In deze tijd hielp ze verschillende Joden aan geld, valse persoonsbewijzen en onderduikadressen. Zelf dook ze in januari 1943 onder. Na een paar maanden werd ze echter verraden. Zo kwam ze in handen van het Bureau Joodsche Zaken van de *Sicherheitsdienst* (SD). Om deportatie te voorkomen, besloot Ans om als V-vrouw (collaborateur) voor Pieter Schaap van de SD te gaan werken.

Sociaal vaardig

De werkwijze van Ans was als volgt. Ze deed zich meestal voor als iemand van een illegale organisatie, zoals *Vrij Nederland*. Ze moet heel sociaal vaardig zijn geweest, want vrijwel iedereen trapt in haar verhaal. Het hielp ook mee dat ze zelf Joods was en daarmee voor de mensen die ze benaderde een lotgenoot. Ans werd de aanvoester van een groepje Joodse verraders, onder wie Rosalie Roozendaal, Branca Simons en Simon van Hoorn. In deze periode had ze een relatie met de alleenstaande moeder Johanna Maria (Mies) de Regt (geboren in 1907). Ze woonden samen in een woning van gedeporteerde Joden die fungeerde als succesvolle 'Jodenva' waar onderduikers werden overgedragen aan de SD.

Toen Ans in juni 1945 werd opgepakt, had ze minstens honderd Joden verraden. Ze was de beste V-vrouw van de SD en heeft daar veel geld mee verdiend. Ans zei hierover: 'Ik weet niet hoeveel Joden ik heb aangegeven. Ik heb geen aantekeningen gemaakt.'¹ Tijdens haar proces bekende ze alleen wat ze niet kon ontkennen. Over verraad dat niet bekend was, hield ze haar mond en als het maar even kon schoof ze de schuld af op mensen om haar heen. Volgens Ans had Pieter Schaap haar met de dood bedreigd. Schaap ontkende dat in zijn verhoor: 'Aan alle ondergedoken Joodse arrestanten werd gevraagd voor de SD te werken, anders werden ze doorgestuurd naar Polen.'²

Mies de Regt, de partner van Ans, stopte de verhouding een paar dagen voor de bevrijding. In een verhoor zei ze dat ze bang was voor Ans en haar daarom niet weg durfde te sturen. Ans beweerde juist dat Mies verliefd op haar was en alles voor haar had gedaan. Mies zei in een tweede verhoor: 'Het is juist dat ik verliefd was op Anna van Dijk. Zij was de man en ik de vrouw. Zij had steeds de leiding. Ik had niets te zeggen. Ik durfde de mensen die Anna van Dijk meenam niet te waarschuwen, hoewel ik wist dat ze uitgeleverd zouden worden aan de SD. (...) Volgens mij heeft ze er een sport van gemaakt. Ik heb nooit gemerkt dat ze het werk tegen haar zin deed. Ze ging er dag en nacht op uit. (...) Pas later is mij duidelijk geworden welk een duivelin Van Dijk was en toen kon ik niet meer van haar af.'³ Tijdens

Lisa Oskamp is redacteur bij Kleio.

Ans van Dijk in de rechtbank. Foto: Ben van Meerendonk, collectie IISG.

¹ Koos Groen, *Een prooi wordt jager. De zaak van de Joodse verraadster Ans van Dijk* (Feerwerd 2016), 175.

² Ibidem, 174.

³ Ibidem, 179-180.

4 Ibidem, 201.

5 Ibidem, 202.

6 Ibidem, 204.

het proces in de rechtbank vertelde Mies: 'Ik heb Schaap haar ook nooit horen bedreigen. En ze heeft mij ook nooit verteld dat hij dat heeft gedaan. (...) Ik heb niet gemerkt dat ze er ooit spijt van heeft gehad dat ze zoveel mensen bij de SD aanbracht.'⁴ Ans verdedigde zich in de rechtszaal: 'Ik dacht dat de Joden naar Polen gingen om te werken. (...) Ik ben volslagen krankzinnig geweest. Ik had een vreselijke angst voor de SD. Ze hadden me vreselijk bedreigd. Ik kon niet onderduiken.'⁵

Seksuele abnormaliteit

De zwaarste straf, de doodstraf, werd geëist. De advocaat van Ans probeerde haar minder toerekeningsvatbaar te verklaren om dit te voorkomen. 'De psychiater zal dan misschien kunnen aangeven in hoeverre haar seksuele abnormaliteit van invloed is geweest en in hoeverre haar lichamelijke toestand van invloed kan zijn geweest.'⁶ De rechter ging hier echter niet in mee. Ans was geheel verantwoordelijk voor haar daden en kreeg de doodstraf. Ze mocht niet tegen haar doodvonnis in beroep gaan. Ans heeft koningin Wilhelmina om gratie verzocht, ze heeft zich nog bekeerd tot het katholicisme en geprobeerd om zoveel mogelijk te getuigen tegen andere collaborateurs. Het heeft haar niet geholpen. Op 42-jarige leeftijd kreeg zij de kogel. Ans van Dijk was de enige Nederlandse vrouw na de oorlog waarbij het doodvonnis daadwerkelijk werd uitgevoerd. ■

Bronnen

Het vrouwenlexicon van Huygens ING, lemma Anna van Dijk geschreven door Marie-Cécile van Hintum (laatst gewijzigd april 2018).
Koos Groen, *Een prooi wordt jager. De zaak van de Joodse verraadster Ans van Dijk* (Feerwerd 2016).

len Dales bij haar benoeming tot burgermeester van Nijmegen in 1987. Foto: Roland Gerrits. Bron: Fotocollectie Anefo.

Eigenzinnige bestuurder met 'geuzenbloed'

Ien Dales (1931-1994)

In de herfst van 1989 zocht Wim Kok in zijn partij naar geschikte ministers. Eveline Herfkens was de post voor Ontwikkelingssamenwerking aangeboden, terwijl het nummer van Ien Dales geen gehoor gaf. Dales was als burgemeester van Nijmegen op werkbezoek in China en onbereikbaar. Eenmaal thuis liet zij Kok direct weten een ministerschap te aanvaarden.

Dales kreeg Binnenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking ging naar Jan Pronk. Herfkens kreeg te horen dat er niet nog een vrouw nodig was en in de coalitie met het CDA lag Pronk goed bij de linkse achterban van de PvdA. 'Ma Flodder', zoals Dales wel werd genoemd, had nog geen duizend dagen over Nijmegen geregeerd toen zij als minister aantrad. Ze was eerder staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in het kabinet Van Agt (1981-1982) en diende met haar minister Den Uyl voorstellen in om de

ziektewetuitkeringen te beperken. Dales kwam recht tegenover toenmalig FNV-voorman Wim Kok te staan, maar tegelijk dwong haar vasthoudendheid respect bij de kiezers af. Bij de volgende Kamerverkiezingen behaalde zij met voorkeursstemmen een zetel.

Directe bestuursstijl

Dales was meer bestuurder dan politicus, was erg direct en had weinig op met geneuzel over details. In de vroege jaren zeventig was zij directeur van Kerk en Wereld, het kaderopleidingsinstituut van de Nederlandse Hervormde

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Staatssecretaris Dales (PvdA) en vicepremier Den Uyl (PvdA) in de Tweede Kamer tijdens de behandeling van het wetsontwerp over de eenmalige uitkering, 17 september 1981. Foto: Rob Bogaerts/Anefo, Nationaal Archief.

Kerk in Driebergen. Zelf had zij hier haar opleiding genoten en was ze zeer onder de indruk geraakt van Willem Banning, de leidende figuur in de oecumenische beweging van vlak na de oorlog en een van de grondleggers van de Partij van de Arbeid. Dales moest er in 1974 vertrekken, omdat de medewerkers haar optreden te autoritair vonden. Enkele jaren later leidde zij als directeur van de Gemeentelijke Sociale Dienst in Rotterdam een grootschalige, lastige reorganisatie, nadat enkele fraudegevallen door ambtenaren aan het licht waren gekomen. Haar doortastende aanpak viel op bij de partijtop en Joop den Uyl haalde haar als staatssecretaris naar Den Haag. Dales werd geboren in een Nederlands-hervormd gezin in Arnhem. Haar vader, handelaar in bouwmaterialen, overleed toen len nog maar tien jaar was. Haar moeder voedde haar drie kinderen alleen op. Na haar hbs-tijd kwam Dales in 1950 in Driebergen bij Kerk en Wereld terecht en leerde zij Banning kennen. Op een korte uitstap naar Zeeland na bleef zij tot 1974 aan het opleidingsinstituut verbonden. Pas in 1968 werd Dales lid van de PvdA.

Eigenheid

Dales was nooit direct geliefd, maar de waardering voor haar groeide geleidelijk, vooral omdat zij zichzelf bleef. Dales gaf niets om uiterlijk vertoon, was geen partijtigger en bezocht dan ook nauwelijks PvdA-congressen of borrels. Ze was geen uitgesproken feminist, had wel sympathie voor de Rode Vrouwen, maar deed het liefst gewoon haar werk zo goed mogelijk. Als burgemeester ging zij vaak op werkbezoek in achterstandswijken en had ze een hekel aan de bureauwijsheden van haar ambtenaren. Als minister reageerde zij zichtbaar geïrriteerd als Kamerleden tot drie cijfers achter de komma doorvroegen. Bekend is haar gemopper op journalisten nadat zij de formatie-onderhandelingen in 1989 verliet: 'Zeg heren, wilt u me bij de auto laten, verdikkeme!' Dales vond het niet nodig om veel over haar privéleven los te laten. Het ging immers om de zaak, niet om haar. Dales bleef ongetrouwd en had een innige relatie met Elizabeth Schmitz, onder meer burgemeester van Haarlem en staatssecretaris van Justitie (1994-1998). Dales en Schmitz ontkenden tot de onverwachte dood van Dales

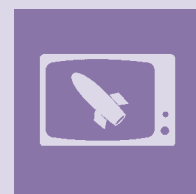
in 1994 elkaars levenspartner te zijn. Het leidde bij de uitvaart van Dales tot nogal vervelende situaties waarbij de fotografen van de roddelpers voortdurend op de hevig geëmotioneerde Schmitz inzoomden.

Monique Leyenaar van de Radboud Universiteit analyseerde de opkomst van 33 vrouwelijke ministers in 29 naoorlogse kabinetten (tot 2012) in Nederland.

'Dales gaf niets om uiterlijk vertoon, was geen partijtigger en bezocht dan ook nauwelijks PvdA-congressen of borrels'

Dales was in 1989 pas de eerste vrouwelijke minister van Binnenlandse Zaken. Tot in de jaren negentig was het gebruik een vrouw eerder als staatssecretaris te benoemen, zoals ook Dales dat werd in 1981. Bij haar herdenkingsdienst sprak premier Lubbers over haar als 'een pronte vrouw, die lastig kon zijn maar ook onvergetelijk trouw aan de publieke dienst. Zij had geuzenbloed in zich. Vrij, maar met inzet. Soms bruusk, maar altijd met toewijding'¹ ■

■ Citaat afkomstig uit M. van Meurs, *Arnhemse verhalen van 1940 tot heden*, (Utrecht 1998).

Knuffel de knol

In de vorige eeuw verscheen er een geschiedemethode onder de naam *Vragen aan de geschiedenis*. De methode zelf was niet echt onderscheidend, maar over de titel ben ik lyrisch. Ik zeg altijd tegen mijn studenten dat ik hun vragen interessanter vind dan hun antwoorden. Neem nu de beroemde vraag van opstandelingenleider John Ball (1335-1381) tijdens een van de middeleeuwse boerenopstanden: 'Toen Adam ploegde, en Eva spon, waar was toen de baron?' Achter deze vraag gaat de historische kwestie schuil van de oorsprong van de ongelijkheid in de wereld. Toen de jager boer werd, bleek het ene stuk land het andere niet. Er was minder vruchtbare grond dan er gegadigden waren. De meest gespierde met de grootste mond zei: 'Dit is van mij.' Het particulier bezit was geboren. En toen kwam er iemand die zei wat een ander moest doen en niet moest doen. Over de ongelijkheid in de wereld gaat het onderhoudende boek *De gewone man* van historicus en journalist Jos Palm. Vooral de ondertitel is intrigerend: *Een kleine mensheidsgeschiedenis*.

Het boek is een jaar op de stapel blijven liggen en bezorgde me in de vakantie uitermate onderhoudende leesurtjes. Jos Palm geeft geen nieuwe informatie of kennis. Wat we lezen, wisten we al. Maar juist zijn consequente perspectief van de gewone man is origineel en verrassend.

De gewone man. Wanneer hoorde ik meer over hem? Juist ja, voor en na de verkiezingen. 'Er ligt nu een regeerakkoord,' meldt Rutte, 'waarbij gewone, normale Nederlanders er écht op vooruit gaan.' In 2008 kreeg in Verenigde Staten de gewone man een gezicht, dat van 'Joe the Plumber', de man die presidentskandidaat Obama in 2008 met zijn 'gewoonheid' confronteerde. En wie kent Henk en Ingrid niet.

In de westerse geschiedenis komen we de gewone man in allerlei gedaantes tegen. Afhankelijk van tijd en plaats in de gestalte van grotbewoner, slaaf, horige, lijfeigene, sappelaar, boertje, fabrieksarbeider, Jan met de pet en met de korte achternaam, proletariër, janhagel, plebejer, grauw, gepeupel, armoedzaaiër, schlemiel, ploetermens, voetveeg, boerenkinkel, voddenkop, sansculotte, sloeber, heikneuter, pap- en aardappeleter.

Door de eeuwen heen leverde de gewone man de basis voor de samenleving en de economie, maar bezit, macht en invloed had hij niet. Hij was de knol en de risee van de geschiedenis. Verdrukt, verworpen en vertrappt. Kortom, de schlemiel van alle tijden. Hij was niemand en had niets. Als hij 's morgens overeind krabbelde, had hij maar één vraag: hoe houdt het gerommel in mijn (onder) buik een tijdje op?

En de 'gewone vrouw' dan, hoor ik u vragen, geïnspireerd door dit themanummer. Nou, daar worden we ook niet echt vrolijk van. In veel gevallen heeft de gewone vrouw in de geschiedenis tot de twintigste eeuw nog véél meer klappen opgelopen.

'De gewone man was de knol en de risee van de geschiedenis. Verdrukt, verworpen en vertrappt. Kortom, de schlemiel van alle tijden'

Wie denkt dat we met *De gewone man* van Palm een gedateerd marxistisch pamflet in handen hebben, vergist zich. Ronduit verrassend is het antwoord op de vraag hoe het nu verder moet met de gewone man, die inmiddels een publieksleveling van links tot rechts geworden is. Hij is meer dan zijn maag, aldus Palm. Het gaat net zo goed om zijn hoofd en zijn hart. Hij vraagt erkenning. De gewone mens heeft af en toe een knuffel nodig. Alleen weet hij niet waar hij deze halen moet. Nu God uit zijn leven is verdwenen, heeft hij behoefte aan een plaatsvervangende godheid. De mens zal bij brood alleen niet leven. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Van moedergodin tot duistere tovenaars

Hekate neemt in het Griekse pantheon slechts een bescheiden plek in. Dat is vreemd omdat zij aanvankelijk op eenzame hoogte stond en zelfs door de andere Olympische goden werd vereerd. Maar die status verloor zij in de loop der tijd. Wij kennen haar tegenwoordig vooral als een godin die gekoppeld is aan duistere zaken. Wat natuurlijk de vraag oproept: hoe heeft dat kunnen gebeuren?

De Griekse mythologie bestaat uit een bonte verzameling prachtige verhalen die ons een kijkje geven in de houding van de Grieken ten opzichte van hun godenwereld. En die ook vaak verklaringen proberen te geven voor zaken waar wij in de mensenwereld mee worstelen. In *Kleio* schenken we aandacht aan enkele van die verhalen in de serie *Griekse mythen*.

Het is belangrijk te weten dat Hekate van oorsprong geen inheemse Griekse godin is. Ze stamt uit Klein-Azië waar in Milete (Anatolië) ook de eerste inscriptie is gevonden waarin melding wordt gemaakt van haar naam. In Anatolië was de stad Lagina het centrum van haar cultus. Haar populariteit in die streken blijkt wel uit het feit dat de naam Hekataia in die tijd veel werd gebruikt. Zij werd daar vereerd als de moedergodin, die heerste over hemel, aarde en onderwereld en daardoor de macht had over leven, vruchtbaarheid en de dood. Ze was beschermster van zeelieden, reizigers en herders en er werd haar gesmeekt om wijze raad of om steun tijdens wedstrijden. Door haar binding met de onderwereld zat er ook toen al een duister randje aan deze godin, waarvan haar latere epitheton *Kleidoukhos* (Sleutelbewaarder) getuigt. Zoals alle goden was ook zij wispelturig en kon ze met een vingerknip haar gunsten, bescherming of steun weer ongedaan maken. Het was dus zaak haar goedgunstig te houden en daarvoor waren offers nodig. Misschien dat dit een verklaring

geeft voor haar naam: Hekate zou offers geëist hebben van honderd runderen, de zogenaamde hecatomb (van het Griekse 'hekatón': honderd).

In het pantheon

Het is Hesiodos (achtste eeuw voor Christus) die in zijn *Theogonie* ('Godenstamboom') Hekate een plek geeft in het Griekse pantheon. Hij doet recht aan haar superieure status zoals die is overgeleverd uit Klein-Azië door haar te omschrijven als 'de meest geachte onder de onsterfelijke goden'. Ook plaatst hij haar in zijn stamboom als dochter van de Titanen Asteria en Perses. Door die plaatsing geeft de auteur aan dat deze godin ouder is dan de Olympische goden. In de strijd tussen Titanen en Olympiërs zou Hekate de zijde hebben gekozen van de Olympiërs. Als beloning van Zeus mocht zij haar invloed en privileges behouden die zij daarvoor als Titaan had genoten. Bovendien vereerde Zeus haar boven alle andere goden. Die waardering werd in de mythologie versterkt door Hekates optreden in het geboorteverhaal van Zeus. Daarin kreeg zij de rol toegedicht

van een van de vrouwen die Zeus als baby verborgen hielden om hem te beschermen tegen de vraatzucht van Kronos. De eer die Hesiodos haar toekende, steekt schril af bij de status die de godin had in het latere Griekse pantheon. Langzaam werd zij binnen de Griekse wereld steeds minder geassocieerd met de natuur en vruchtbaarheid, maar steeds meer met de onderwereld en het duistere. Die ommekeer werd een feit in de werken van auteurs als Sophocles en Euripides in de vijfde eeuw voor Christus. ▶

Hans Vermeer is redacteur van *Kleio*.

Hekate wordt door Zeus letterlijk op handen gedragen. Munt (voor- en achterzijde) van Agathocles van Bactrië (regeerde van 190-180 v.Chr.). Classical Numismatic Group.

Maar als aanzet daartoe kunnen we waarschijnlijk het verhaal uit de zevende eeuw voor Christus nemen van de ontvoering van Persephone. Tijdens een uitstapje naar de bovenwereld ontvoerde Hades de mooie Persephone, dochter van de godin Demeter. Hades dacht dat niemand daarvan getuige was geweest, maar het hele voorval was gezien door Hekate. Zij besloot de wanhopige Demeter bij te staan in de zoektocht naar haar dochter. Ze daalden samen af naar de onderwereld en wisten Hades tot een compromis over te halen. Persephone mocht haar tijd verdelen over boven- en onderwereld, waardoor het verhaal een verklaring bood voor het bestaan van de verschillende seizoenen op aarde. Vanaf dat moment werd Hekate gezien als begeleidster en vriendin van Persephone. Dit verhaal bood als de mogelijkheid om een theologisch probleem op te lossen dat was ontstaan door de invoering van Hekate binnen het Griekse pantheon. Want vóór de intrede van Hekate waren daarin alle rollen al verdeeld, waarbij Demeter de rol vervulde van godin van natuur en vruchtbaarheid. Er was eigenlijk geen plaats voor twee godinnen die zich op hetzelfde terrein manifesteerden. Dit verhaal rondom Persephone – waarin beide vruchtbaarheidsgodinnen de zoektocht tezamen tot een goed einde brachten – gaf

de mogelijkheid om het machtsgebied van die twee godinnen te splitsen. Demeter bleef de rol vervullen van godin van de natuur, landbouw en vruchtbaarheid. Hekate werd steeds meer in de rol geduwd die zij in vroegere tijden ook al als een soort nevenfunctie in Klein-Azië vervulde, namelijk als de godin die zowel macht had in de boven- als de onderwereld.

Devaluatie

We zouden Hekate dan ook kunnen omschrijven als een niche-godin binnen het Griekse pantheon. Die ontwikkeling betekende een devaluatie. Maar het bracht haar ook dicht bij de geloofswereld van de gewone man, waardoor zij een belangrijke rol kreeg in het volksgeloof. Niet vreemd natuurlijk, want door haar rol als sleutelbewaarder van de onderwereld had zij macht in de geestenwereld, een wereld die mensen angst inboezemde. En als sleutelbewaarder kon zij haar invloed in de onderwereld positief of negatief aanwenden in de bovenwereld. Daarom werd Hekate ter bescherming aangeroepen op plekken die een overgang symboliseren, zoals begraafplaatsen, grotten en moerassen. Maar ook poorten en drempels symboliseren een overgang en in haar hoedanigheid van *Beschermster van de Poort* en *Beschermster van Drempels* kon je bij stadspoorten

en deuropeningen de beeltenis van deze godin vinden. Vaak werd ze afgebeeld in gezelschap van de god Hermes die dezelfde rol kon vervullen, omdat ook hij sterke bindingen had met de onderwereld (zie de aflevering 'Het rijk van Hades' in *Kleio* 4, 2018). Hekate was ook de beschermster van driesprongen, volgens het volksgeloof belangrijke trefpunten van geesten. Dat waren ook werkelijk gevaarlijke plekken, omdat een verkeerde keuze voor een reiziger kon leiden tot ontberingen en gevaren. Tot de Perzische invasie werden op dit soort kruisingen drie beelden van Hekate geplaatst, met het gezicht gewend naar de verschillende richtingen. Daarna werd dat vaak een beeld met drie hoofden dat haar epitheton *Driehoofdige* verklaart.

Driehoofdig

Die driehoofdigheid vertegenwoordigde vele aspecten van Hekate. Soms werden de hoofden afgebeeld als de koppen van een leeuw, een hond en een slang, verwijzend naar de sterrenbeelden waarin in verschillende seizoenen de zon opkomt. Een andere verklaring voor de driehoofdigheid gaat terug naar het eerdere verhaal van de ontvoering van Persephone: de drie hoofden zouden de hoofden zijn van Demeter, Persephone en Hekate, drie godinnen die gekoppeld zijn aan natuur en vruchtbaarheid. Maar de hoofden kunnen ook verwijzen naar de gave om in het verleden, heden en de toekomst te kunnen zien.

Over de verschijningsvorm van Hekate gingen de wildste verhalen. Ze werd vaak afgebeeld met in beide handen een fakkel, wat haar bijnaam *Lichtbrenger* verklaart. Daarmee zou ze haar weg kunnen vinden in de onderwereld en haar volgelingen de juiste weg wijzen. Maar er zijn ook afbeeldingen waarin de drie-eenheid een toorts, een sleutel en een slang vasthoudt, attributen die allen naar de onderwereld verwijzen.

Hekate verbrandt de Gigant Klytios met de fakkel van de onderwereld. Pergamonaltaar uit 150 v.Chr. Pergamonmuseum, Berlijn.

Later kreeg ze vooral attributen die verwijzen naar magie en tovenarij, zoals een dolk, koord, slangen en fakkels.

Hekate was een godin die je in een gevaarlijke wereld aan je zijde probeerde te houden met offers. Was het niet om de geesten goedgezend te houden, dan wel om Hekate zelf niet tegen je in het harnas te jagen. Omdat Hekate al van oudsher geassocieerd werd met de maan, zetten de Atheners bij elke nieuwe maan voedsel neer op kruispunten. Er werden offers voor haar gebracht in de vorm van zwarte lammeren of honden, brood, kaas, eieren en honing. En ze werd gevraagd om haar macht in dienst te stellen van persoonlijke zaken als veten en ruzies. Dat blijkt uit de vele opgegraven vervloekingstabletten met daarop

Hiernaast: Vloektablet. Antikensammlung, München. Op de achterzijde staat: 'Ik vervloek Ofilion en Ofilima en Olympos en Pistia en Magas en Proton en Kados, Thoukleides en Melana, en Komon en Bakchis en Kittos. Van al die mannen en vrouwen vervloek ik verder alles wat ze wensen – zowel dat wat ze van de goden vragen als dat wat ze van de heroën vragen – en al hun bezigheden. Dit alles zeg ik bij Hermes Katochos, de god die mensen slaat met waanzin, en bij Hekate en Gaia, bij alle goden en bij de moeder van de goden.' Bron: Jona Lendering, Livius. Onder: De Hekate Chiaramonti, een Romeins beeld van de driehoofdige Hekate naar een Hellenistisch origineel. Vaticaanse Museum.

smeekbeden aan de godin om bepaalde mensen te straffen. Sommige tabletten werden in de aarde begraven; andere, gemaakt van opgerolde loden plaatjes, met een spijker vastgezet.

Tovenares

Hekate is van oudsher sterk gekoppeld aan de hond, zoals blijkt uit haar epitheton *Skylakagetis* (Leidster van de Honden). De hond werd in de oudheid vaak geassocieerd met geboorte, maar ook met geesten uit de onderwereld. Tijdens haar tochten in de bovenwereld werd zij door honden en geesten uit de onderwereld begeleid en haar komst in de bovenwereld werd aangekondigd door het gejam van honden. Volgens het volksgeloof werd zij begeleid door een zwarte hond en een wezel. De zachtmoedige zwarte hond zou de Trojaanse koningin Hekabe zijn die na de val van de stad in zee vluchtte, gered werd door Hekate en sindsdien tot haar gevolg behoorde. De wezel zou Galinthias zijn, vriendin van de moeder van Herakles die hielp bij de geboorte van Herakles en zo het plan van Hera doorkruiste die dit juist had willen voorkomen. Uit wraak veranderde Hera haar in een marterachtige, maar uit medelijden nam Hekate haar op in haar gevolg. Al die associaties maakten van Hekate steeds meer een godin

wier werkterrein lag in het dagelijkse leven van de mens als beschermster tegen de geestenwereld. Steeds vaker werd haar rol als tovenares benadrukt en werd zij geassocieerd met magie, necromantie en geesten waaraan bijnamen als *Koningin van de Duisternis* en *Doodsbrenger* refereren. Zo transformeerde de godin Hekate in de loop der tijden van een soort moedergodin tot een godin die geassocieerd werd met het duistere en occulte. Haar status hield hiermee gelijke tred, waardoor zij veranderde van een godin

'Hekate veranderde in een niche-godin die vooral een rol speelde binnen het volksgeloof – wél een belangrijke rol'

met een superieure status binnen het pantheon tot een niche-godin die vooral een rol speelde binnen het volksgeloof. Maar binnen dat volksgeloof speelde zij wel een belangrijke rol, juist door haar associatie met het duistere en occulte. Want enerzijds boezemde die relatie de mensen angst in, anderzijds was die relatie juist de aanleiding om haar in te zetten als beschermster tegen de geesten uit de onderwereld. Die vaak ongreepbare, dubbelhartige rol maakt Hekate tot de meest geheimzinnige godin binnen de Griekse godenwereld. ■

Koos van Oeveren

Docent geschiedenis onderbouw · 53 min geleden

GESCHIEDENIS

Hoe stel jij leerdoelen op?

Onze vakgroep start met de leerdoelen van het SLO en werkt ze uit volgens dit schema:

leerdoelen_schema.pdf

🕒 5 min geleden

Begin met "De leerling kan/leert"

Kies vervolgens een werkwoord dat waarneembaar of meetbaar is, en formuleer de leeropbrengst zo duidelijk mogelijk.

🕒 21 min geleden

Het docenten-
netwerk voor al
je vragen over
onderwijs

Eduardo

Heb je een vraag over jouw vakgebied of over een vakoverstijgend thema? Op Eduardo denken docenten uit het hele land met je mee. En met jouw kennis help je anderen aan een antwoord op hun vraag. Nieuwsgierig?

Sluit je aan op www.edualdo.nl

Digitale of analoge schoolboeken?

Kansen, zorgen en uitdagingen

Als je de media moet geloven, stapt het onderwijs langzaam maar gestaag over op laptops en digitale methodes. Hoe komt het dat het onderwijs die niet massaal omarmt? Digitale lesmaterialen hebben voordelen, maar ook zeker nadelen.

Leren van elkaar

Jaarlijks worden er in Nederland honderden studenten opgeleid tot docent geschiedenis. Het opleiden gebeurt meer en meer vanuit de lerarenopleiding én de stageschool samen. De opleider van de lerarenopleiding, de geschiedenisdocent op school en de student leren idealiter van en met elkaar. In deze artikelenreeks gaan leden van de VGN-commissie Lerarenopleidingen met geschiedenisdocenten en studenten in gesprek over een vakdidactisch thema. Hoe geven zij dit thema vorm in hun lessen en begeleiding? Hoe ervaren zij de aansluiting tussen opleiding en voortgezet onderwijs, tussen theorie en praktijk? En waaruit blijkt dat zij elkaar en de leerlingen inspireren?

Tablet en laptop werken lesboek de klas uit,' kopt een krantenartikel uit 2014 waarin duidelijk wordt dat de digitale leermiddelen aan een opmars bezig zijn ten koste van het 'ouderwetse' schoolboek.¹ De NOS schreef drie jaar later echter dat er nog 'volop wordt gekaft' want het 'digitaal onderwijs groeit maar stapje voor stapje'.² Het beeld dat deze de artikelen geven, is dat er sprake is van een gestage maar zeker niet probleemloze digitalisering van het onderwijs in het algemeen en de digitale leermiddelen in het bijzonder. Reden genoeg om te kijken wat de theorie ons hierover leert, om vervolgens op zoek te gaan naar de ervaringen in de praktijk.

Voordelen van digitaal

De meest genoemde voordelen van een digitale methode zijn de mogelijkheden tot differentiëren of, een stap verder, personaliseren van het onderwijs.³ Vaak worden de termen motivatie en autonomie daarbij in één adem genoemd. Een leerling werkt individueel in zijn

eigen tempo aan de vragen uit het digitale materiaal. Dit digitale materiaal is aantrekkelijker dan het papieren, omdat het bewegend beeld en interactieve elementen bevat. De techniek maakt het mogelijk om de leerling direct van feedback te voorzien. Is het werk goed gemaakt, dan kan de leerling naar het extra materiaal of naar

het volgende onderdeel. Gaat het nog niet goed, dan biedt het digitale schoolboek vaak automatisch extra oefenvragen aan. Aan het einde van de opdrachten volgt een formatieve toets. Iedere leerling is op de hoogte van zijn kennisniveau voordat hij aan de toets begint. Het bovenstaande kan allemaal gemonitord worden door de docent in het docentendashboard. Daarop ziet de docent precies welke opdrachten de leerlingen goed en fout maken. Voor de snelle leerling kan de docent extra opdrachten klaarzetten in de digitale omgeving en voor de langzame leerlingen herhalingsstof. Dat dit klaarzetten van extra materiaal digitaal veel efficiënter gaat dan het 'ouderwets' kopiëren van extra materiaal is ook een voordeel dat regelmatig terugkomt. ▶

Terence Honing is lerarenopleider aan de tweedegraads lerarenopleiding van de Hogeschool van Amsterdam.

¹ Vries de, Marijke, 'Tablet en laptop werken lesboek de klas uit', in: *Trouw* (14 oktober 2014).

² NOS (2017, 21 augustus). Opgehaald van nos.nl/artikel/2189115-volop-boeken-kaften-want-digitaal-onderwijs-groeit-maar-stapje-voor-stapje.html.

³ Gebaseerd op: Kennisnet (2017), *De Vier in balans-monitor*, Zoetermeer; SLO (2017), *Curriculumspiegel 2017*; Onderwijsraad (2017), *Doordacht digitaal*, Den Haag.

Mathieu Bax begeleidt leerlingen.

4 S. Waslander (2018), 'Digitale paradox', in: *Didactief 4* (48), p. 13.
5 P. Kirschner (2017) *Lezen en leren: digital of op papier. Didactief-online*, opgehaald van didactiefonline.nl/blog/paul-kirschner/lezen-en-leren-papier-of-scherm (op 12 maart 2018).

Frank Schenk met digitaal en analog schoolboek. Schenk vergelijkt de laptop met een snoeppot.

Kanttekeningen

Toch zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij de hiervoor genoemde voordelen van digitale schoolboeken. Een kanttekening die zowel door SLO als door Kennisnet wordt geplaatst, is dat de effectiviteit van ICT-toepassingen in het algemeen het meest wordt ervaren door docenten die veel en graag ICT inzetten in hun onderwijs. Toch zien beide instituten dit niet als een zelfvervullende voorspelling, maar als een oproep om aandacht te besteden aan de scholing van leraren.

Een mogelijke bedreiging van de hierboven beschreven werkwijze wordt geschetst door Sietske Waslander, hoogleraar sociologie. Zij waarschuwt ervoor dat leraren die via hun dashboard naar de leerlingen kijken op deze manier *process-operators* worden: controleurs die op afstand blijven en achter een beeldscherm monitoren en bijsturen. Zij wijst erop dat 'zo het persoonlijke uit gepersonaliseerd leren verdwijnt'.⁴

Een nadeel van het gebruik van digitale schoolboeken is dat er op z'n minst ernstige

twijfel bestaat over de effectiviteit van het digitaal lezen van de schoolboekteksten. Zo schrijft Paul Kirschner dat 'een groot aantal studies laat zien dat onze hersenen informatie beter verwerken en opslaan als wij met papier werken in plaats van digitaal'.⁵ Kirschner wijst er ook op dat de laptop allerlei andere afleidingen biedt: even je berichten checken, even naar Instagram of Snapchat. Dit multitasken, zo schrijft Kirschner, zorgt voor slechtere leerresultaten.

Schoolboek 2.0

Digitale schoolboeken bieden duidelijke voordelen. Tegelijk zijn de nadelen ook onmiskenbaar. Hoe hier in de praktijk mee wordt omgegaan is de vraag die is voorgelegd aan een aantal docenten en studenten. Over de vraag wat nu het grootste voordeel van een digitaal schoolboek is, hoeft geschiedenisdocent Rutger Voitus van Hamme niet lang na te denken. 'Het organiseren van mijn lessen gaat zó veel eenvoudiger!' Snel achter elkaar somt hij op: 'Het klaarzetten van extra op-

drachten, een oefentoets geven, nakijkbladen uitdelen, individuele wegen door de stof plannen... Allemaal één druk op de knop en het staat klaar.' Deze conclusie deelt ook zijn collega Frank Schenk, hoewel hij aangeeft dat hij niet alle mogelijkheden die een digitale methode biedt gebruikt. 'Het gemak waarmee je nu in de klas een extra opdracht uitdeelt, de leerlingen laat nakijken of een videotje bekijkt, is wel erg prettig.'

Mathieu Bax, vierdejaars stagiair, vraagt vertwijfeld hoe het überhaupt mogelijk is om je lessen te organiseren zonder de middelen die een digitaal schoolboek biedt en hoe hij, als hij later op een school waar ze geen digitale methode zouden gebruiken, les zou moeten geven. Als ik hem vervolgens vertel dat ik in mijn eerste jaren in het onderwijs – ik ben begonnen in 1999 – werkboeken heb ingenomen en heb nagekeken, kijkt hij mij aan of ik van een andere planeet kom. Een volgend voordeel van een digitale methode is dat het aanpassen of verbeteren van de tekst of de vragen bij het

Geïnterviewden

Mathieu Bax is leraar in opleiding op het Alkwin Kollege Uithoorn en verricht onderzoek naar de nadelen van digitalisering.

Rutger Voitus van Hamme is docent aan het Alkwin Kollege Uithoorn en werkt met een digitaal schoolboek.

Frank Schenk is docent aan het Alkwin Kollege Uithoorn en werkt met een digitaal schoolboek.

materiaal sneller gaat. In een geschreven schoolboek zit vaak minstens een jaar tussen de eindredactie, het drukken en de start van het nieuwe schooljaar. Hierdoor kunnen actuele onderwerpen die gebruikt worden al achterhaald zijn. In een digitale methode kan, bij wijze van spreken, het nieuws van gisteren in de methode worden verwerkt. Een leuk anekdotisch voorbeeld van de snelheid waarmee een digitaal schoolboek kan worden aangepast, is dat Voitus van Hamme er tijdens een les achter kwam dat zijn methode in een opdracht Facebook en Twitter gebruikte als voorbeelden van social media. In de les verzond Rutger de feedback dat Instagram en Snapchat echt veel aansprekender zijn voor de leerlingen naar de uitgeverij en voor het einde van de les was dit aangepast.

De leerling centraal

Als Voitus van Hamme en Bax eenmaal op dreef zijn, vertellen ze enthousiast over de voordelen van een digitaal schoolboek. Vooral de mogelijkheden tot differentiëren worden genoemd: 'Leerlingen kunnen nu in hun eigen tempo aan de slag met de opdrachten. Zijn ze klaar dan kijken ze de opdrachten na en geven ze aan hoe goed ze de opdrachten gemaakt hebben. En juist omdat de leerlingen zo zelfstandig aan de slag zijn, heb ik zoveel meer tijd voor in-

dividuele aandacht. Zonder de digitale methode was dat nooit gelukt.' Een ander voordeel, volgens Voitus van Hamme, 'is dat ik veel meer input heb doordat de digitale methode zoveel informatie bijhoudt. Ik kan zien hoever een leerling is, hoeveel antwoorden de leerling fout of goed heeft en hoe goed de leerling zelf denkt dat hij of zij is. Aan de hand van de informatie die het programma mij verschaft, kan ik gericht leerlingen of groepen leerlingen apart nemen en begeleiden'. Als ze gevraagd wordt te reageren op Waslander die schreef dat met docenten die 'achter een beeldscherm monitoren en bijsturen, het persoonlijke uitgepersonaliseerd leren verdwijnt', reageren ze vol onbegrip. 'Het tegenovergestelde is juist waar! Er is meer aandacht voor de individuele leerling, juist omdat er zo zelfstandig gewerkt kan worden.'

Tijdens de gesprekken komt er een ander voordeel van het werken met een digitale schoolmethode aan het licht. Zo blijkt dat een methodelicentie altijd toegang geeft tot alle jaarlagen van het betreffende schoolboek. Hierdoor wordt het mogelijk om leerlingen in het tweede of derde jaar terug te laten lezen in de schoolboeken van het jaar of de jaren daarvoor. En als een leerling een begrip opzoekt met behulp van de digitale index, dan krijgt hij een overzicht van alle onderwerpen waarin het gezochte begrip is gebruikt. 'Ideaal voor het ontwikkelen van oriëntatiekennis,' geeft Voitus van Hamme aan.

Snoeppot

Toch wordt er door de geïnterviewden ook gewezen op de nadelen. Zo kunnen leerlingen wel erg gemakkelijk een vraag in de tekst opzoeken. Bij de vraag naar de problemen die Karel de Grote ondervond bij het besturen van zijn rijk, vindt de leerling met de lemma's 'problemen' en 'Karel' vrij eenvoud-

dig het goede antwoord in de tekst, zonder dat hij deze ook echt gelezen en begrepen heeft. 'Deze leerling is zeker zoekvaardig, maar of deze leerling veel leert over geschiedenis, valt te betwijfelen.'

Een ander nadeel wordt genoemd door Schenk als hij het werken met een laptop vergelijkt met een snoeppot: 'Er zit zoveel lekkers in dat het weleens moeilijk is als docent om te concurreren om aandacht.' Hij ervaart wel degelijk dat leerlingen afgeleid raken door alle mogelijkheden die een laptop biedt.

Als we de berichtgeving in de media geloven, dan is het digitale schoolboek bezig met een langzame, maar gestage opkomst. Het is in dat licht wellicht beter om in plaats van voor- en nadelen te spreken over kansen, zorgen en uitdagingen. Het lijkt onmiskenbaar dat een digitaal schoolboek een aantal kansen biedt.

'Actuele voorbeelden zijn in een digitale methode ook echt actueel'

Het opzoeken van kennis uit eerdere leerjaren, het actueel houden van voorbeelden en de mogelijkheden tot differentiëren, zijn daar mooie voorbeelden van. De verleidingen die een laptop biedt of het inmiddels aangetoonde slechtere leerresultaat bij digitaal lezen (in vergelijking met analoge lezen) zijn punten waar zeker rekening mee gehouden moet worden. Een mooie uitdaging zit in het voorbeeld waarin de leerling door het gebruik van effectieve lemma's antwoorden op de vragen kan vinden. Dit dwingt ons als leraar na te denken over de didactiek die past bij het digitale tijdperk. ■

In het volgende artikel in deze reeks gaat Marc van Berkel in op formatief en summatief toetsen.

F-site: geschiedenisles over vrouwen

Vrouwen maken de helft van de wereldbevolking uit en dat is altijd zo geweest. Toch leren leerlingen weinig over deze helft. Het wordt tijd om dit te veranderen.

Agnes Cremers is historica en mede-eigenaar van Van Gisteren, een bureau voor publiekshistorische projecten. Van Gisteren ontwikkelt momenteel F-site, een educatieplatform over vrouwen in de geschiedenis.

Drie jaar geleden kwam ik met mijn collega's op het idee om het educatieplatform F-site te ontwikkelen, met gratis en toegankelijk lesmateriaal over vrouwen in de geschiedenis. Een website vol bronnen, opdrachten en beeldmateriaal toegespitst op de tien tijdvakken uit het geschiedenisonderwijs. Van Hatsjepsoet tot Boudicca, van Kenau tot Kartini. Met als doel docenten zo toegankelijk mogelijk lesmateriaal aan te bieden.

In mijn zoektocht naar fondsen en samenwerkingspartners om het project te realiseren waren de reacties soms voorspelbaar. Kon ik zelf überhaupt wel vijf vrouwen uit de geschiedenis noemen? En waarom eigenlijk educatiemateriaal over vrouwen, waarom bijvoorbeeld niet over slavernij? Maar inmiddels hebben we de financiering voor de ontwikkeling van het eerste lesmateriaal en de website rond. Het educatieplatform F-site wordt in oktober gelanceerd.

Vermoeiend

De inspiratie voor dit project kwam tijdens de lerarenopleiding geschiedenis. Toen verzochtte een van mijn docenten tijdens college: 'Vrouwengeschiedenis, ook zoiets vermoeiends.' Eenmaal werkzaam in het VO, ving ik op dat collega-geschiedenisdocenten de eerste en tweede feministische golf niet altijd met leerlingen bespraken, omdat ze genoeg hadden van die vrouwenemancipatie. Natuurlijk staan daar genoeg docenten tegenover die het onderwerp als vanzelfsprekend behandelen. Maar het geeft aan dat vrouwen en

vrouwenthema's in het geschiedenisonderwijs onderhevig zijn aan willekeur.

Vrouwen zijn in de geschiedemethodes vaak onzichtbaar. Als zij al voorkomen, worden ze nogal eens als slachtoffer neergezet of zijn ze niet autonoom maar de 'vrouw van' of 'dochter van'.¹ En al te vaak gaat het meer om hun reputatie dan om hun staat van dienst. Cleopatra ging een politiek-strategische relatie aan met de heersers van Rome, maar staat in de boeken nog halfnaakt met Julius Caesar te kroelen. Jeanne d'Arc staat zonder context vernoemd als Maagd van Orleans; de nadruk ligt op haar visioenen, terwijl het feit dat ze als negentienjarige het Franse leger aanvoerde, beduidend opzienbarender is.

Dat er op school weinig over de helft van de wereldbevolking wordt geleerd of dat deze nog steeds op heel stereotype wijze wordt neergezet, kan rolbevestigend uitwerken op leerlingen: vrouwen lijken zo minder belangrijk. Dat vrouwen zijn onderdrukt en hun posities niet zijn erkend, mag geen reden zijn om vrouwen uit geschiedemethodes weg te laten. Het zou juist een argument moeten zijn om ze wél te behandelen.

Discussie

Op academisch niveau wordt deze discussie al langer gevoerd en is de vraag niet alleen óf maar ook hóe vrouwen onderdeel van de geschiedschrijving kunnen worden. Moeten alleen de 'belangrijke' vrouwen worden uitgelicht of moet de

¹ M. de Vos, 'De praktijk van het middelbaar onderwijs', *Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* 25 (2005), p. 115-129; S. Bollen, 'Gezocht: m/v in de geschiedenisles', *Uitgelezen* 17-3 (2011), p. 15-24; H. Timmerman & H. Timmerman, 'Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het voorgezet onderwijs', *Hermes* 11-41 (2007), p. 7-14.

Jeanne d'Arc. Miniatuur, tussen 1450 en 1500. Archives Nationales de France.

geschiedschrijving volledig op de schop en vanuit een genderperspectief worden belicht? Het is zonde dat het geschiedenisonderwijs niet meegaat in deze discussie.

Met de F-site willen wij de zichtbaarheid van vrouwen uit de geschiedenis vergroten en hun positie erkennen. Op de F-site staan de verhalen van bijvoorbeeld een farao, een legeraanvoerster, een plantagehoudster en meisjes aan boord van een VOC-schip. Het gaat over farao Hatsjepsot die tweentwintig jaar aan de macht was. Als farao van de achttiende dynastie groeide Egypte weer uit tot een machtig rijk. En over Boudicca, de Keltische koningin en legeraanvoerder die beroemd is geworden door haar strijd tegen de Romeinen in de eerste eeuw na Christus. Ook Elisabeth Samson komt op de F-site: deze zwarte plantagehouder en zakenvrouw spande in de achttiende eeuw met succes een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat. Daarnaast is er aandacht voor de gezusters Lammens die het wel en wee beschreven aan boord van een VOC-schip – het enige bewaarde reisjournaal van vrouwen op weg naar Nederlands-Indië. Eigenlijk wordt de F-site simpelweg een platform waar docenten bij wijze van spreken de avond van tevoren gratis lesmateriaal vandaan kunnen halen. Dit keer gaat het niet over mannen maar over vrouwen. Met de F-site willen we laten zien dat er niet te moeilijk moet worden gedaan over vrouwengeschiedenis, en dat vrouwen als vanzelfsprekend in het geschiedenisonderwijs kunnen figureren. Een gelijkwaardige geschiedenis kunnen we een nieuwe generatie leerlingen niet bieden, maar wel een volledige. ■

Op 29 oktober 2018 wordt de F-site tijdens de Maand van de Geschiedenis gelanceerd in De Rode Hoed in Amsterdam.

Olympisch Amsterdam

Negentig jaar geleden vonden de Olympische Spelen van Amsterdam plaats. Jurryt van de Vooren, sporthistoricus en medewerker van het intussen gesloten sportmuseum *Olympic Experience*, wil laten zien hoe belangrijk ze zijn geweest voor Amsterdam en Nederland. In 1921 werden de Spelen van 1928 aan Amsterdam toegewezen, na een onderonsje tussen de baronnen De Coubertin (voorzitter van het IOC) en Van Tuyl van Serooskerken (voorzitter van het NOC). Zo ging dat toen: Amsterdam de Spelen in 1928, Parijs in 1924. In 1925 echter werd het voorstel van de Nederlandse regering om de Spelen te subsidiëren door de Tweede Kamer weggestemd. Onder meer theologische bezwaren ('een heidens feest') lagen daaraan ten grondslag. Wat volgde was een zeer succesvolle nationale inzamelingsactie. Binnen twee weken werd er anderhalf miljoen gulden (nu twaalf miljoen euro) opgehaald, bijvoorbeeld door het Delfts Studentencorps dat tienduizend gulden bij elkaar dronk. Het gaat Van de Vooren niet zozeer om de sportieve prestaties als wel om 'het onbekende verhaal'. Dat leidt tot 28 hoofdstukken over Wilhelmina die gepikeerd de openingsceremonie van de Spelen meed en op vakantie ging, het Nederlands hockey dat zijn spelregels aanpaste en daarmee de weg naar de wereldtop insloeg, het parkeerbord dat in Amsterdam geïntroduceerd werd en daarna internationaal werd overgenomen, de introductie van Coca-Cola in Nederland, de medische wetenschap en de rol ervan bij de Spelen, de SGP en haar bezwaren en het olympisch vuur dat voor het eerst op deze Spelen werd ontstoken. Treurig is het om te lezen hoeveel Joodse deelnemers, met name turners, de Tweede Wereldoorlog niet overleefden. En wat te denken van de verslaggeving van een aantal kranten over de 800 meter voor vrouwen, voor het eerst gelopen op deze Olympische Spelen. *De Tijd* bericht: 'Thee zetten is beter vrouwenwerk dan 800 meter hardlopen.' En *De Telegraaf* beschreef de deelnemers als 'het grienend zwijkje'. De 800 meter voor

vrouwen werd hierna pas in 1960 weer in het programma opgenomen. De bekendste herinnering aan deze Spelen is het Olympisch Stadion in Amsterdam. Buitengewoon interessant is het hoofdstuk over het ontwerp en de bouw ervan. De architecten zagen sport als 'de ontmoetingsplaats van de twintigste eeuw' en stelden dat 'een deel van de volksopvoeding ligt op het sportveld'. Zij brachten sport en stedelijke planning met elkaar in verband, aldus Van de Vooren. Dat leverde een uiterst modern stadion op dat tot en met het seizoen 1994/1995 geschikt was voor de Europacupwedstrijden van Ajax.

Amsterdam 1928 is mooi uitgegeven en leest prettig. Onbekend zijn de verhalen niet allemaal, zoals eerdere boeken over deze Spelen laten zien. De keuze voor de opzet van het boek leidt er helaas toe dat het belang van deze Spelen voor het sportieve en culturele erfgoed van Nederland wat onderbelicht blijft. Dat laat onverlet dat het leerlingen een interessant beeld van deze Spelen, de vorige eeuw en de invloed ervan op onze huidige tijd geeft.

Wim Rongen

Amsterdam 1928. Het onbekende verhaal van de Nederlandse Olympische Spelen. *Jurryt van de Vooren* (Balans, Amsterdam 2018), 192 blz., € 19,99

De daadkracht van Clementine

Toen aan het begin van de Tweede Wereldoorlog Winston Churchill (1874-1965) het premierschap van het Verenigd Koninkrijk aanvaardde, verklaarde hij dat 'hij slechts bloed, noeste arbeid, tranen en zweet te bieden had'. Sonia Purnell, auteur van *Clementine, een leven met Winston Churchill*, voegt daar nog zijn vrouw Clementine (1885-1977) aan toe. Want, schrijft zij, alleen door het onwankelbare vertrouwen dat 'Clemmie' in hem had en haar niet-aflatende steun kon hij uitgroeien tot de grote staatsman die hij is geworden. Op de keper beschouwd zou je hun huwelijk in 1908 een gunstige speling van het lot kunnen noemen. Tweemaal had Clementine namelijk een verloving verbroken. Winston had eveneens een aantal serieuze flirts gehad en zelfs een paar keer een vrouw tevergeefs een aanzoek gedaan. Bovendien zou het na hun eerste ontmoeting nog een jaar duren, voordat zij

elkaar opnieuw zagen en echt voor elkaar vielen. Hoe het ook zij, Clementine had in Winston Churchill niet de meest ideale man getroffen. Hij was veeleisend, dominant, eigenzinnig, rap van tong, scherp van geest en wat al niet meer. Verder leefde hij, ook wanneer het niet kon, op te grote voet. Daardoor moest zij soms alle zeilen bijzetten om een bankroet te voorkomen. Ook was hij niet altijd te genieten, vooral als hij

weer door de oppositie of eigen partij uit de comfortzone van zijn politieke macht was gezet. Het echec van de Slag om Gallipoli in 1915, waarbij duizenden militairen het leven hadden gelaten en waarvoor hij als minister van Oorlog verantwoordelijk werd gesteld, achtervolgde hem eveneens lange tijd.

Maar Clementine, dochter van een 'gewelddadige' kolonel en een 'losbandige en genotzuchtige' moeder van adel (Lady Blanche), was met haar moeilijke en gecompliceerde jeugd het een en ander gewend. Ook had zij haar portie armoede en slechte behuizing al gehad, omdat haar moeder na haar scheiding gokverslaafd was geraakt en voortdurend in geldnood verkeerde. Clementine liet zich de kaas niet van het brood eten en had met haar intelligentie en opleiding ook invloed op haar man.

Ze mocht dan geen privéonderwijs hebben genoten, zoals dat in haar stand gewoon was, ze had wel met uitmuntend gevolg de middelbare meisjesschool Birkhamsted doorlopen. En dat ze niet aan de universiteit gestudeerd had – ze zou de tweede studente in het land zijn geweest! – kwam enkel door de fanatieke tegenwerking van haar moeder, die niet wilde dat haar dochter zou eindigen 'als een alleenstaande

Rechts: Clementine Churchill in 1915. Collectie Library of Congress.

Clementine. Een leven met Winston Churchill. *Sonia Purcell* (Karmijn, Elburg 2017), 448 blz., € 21,95

boekenwurm'. Los van haar huwelijk met Winston Churchill en haar loyaliteit aan hem – zijn carrière ging boven alles – had Clementine ook historisch gezien haar verdienste. Vooral tijdens de twee wereldoorlogen heeft zij zich met haar tomeloze daadkracht, karakter en persoonlijkheid op significante wijze weten te onderscheiden.

Al in de Grote Oorlog, toen haar eega onder meer als boetedoening voor de rampzalige invasie in Turkije in de loopgraven was gaan meevechten, maakte zij in het landsbelang lange dagen. Naast dat ze voor haar man met toespraken de honneurs waarnam in zijn kiesdistrict, initieerde zij de productie van noodgasmaskers voor het front en organiseerde zij maaltijden voor munitiearbeiders. Daarbij kreeg zij de leiding over alle eetzaal in Noord-Londen. In de Tweede Wereldoorlog kon zij met haar organisatietalenten en leiderscapaciteiten opnieuw tal van activiteiten op haar conto schrijven. Zo was ze zeer bedreven in het voeren van 'eet-tafeldiplomatie'. Charmant, slim en tactvol wist zij verscheidene invloedrijke diplomaten en verte-

genwoordigers uit Amerika met ententjes, weekends en bezoeken aan getroffen gebieden 'in te palmen'. *Coûte que coûte* moest president Roosevelt, die zich niet in de mondiale strijd wilde mengen, op andere gedachten worden gebracht. Verder was ze voorzitter van de *Wartime Appeal* van de YWCA (Young Women's Christian Association), die voorzag in tehuizen, sociëteiten en kantines voor vrouwelijke oorlogsarbeiders en vrouwelijke militairen. Ook stak ze veel tijd en energie in de hulpverlening van het Rode Kruis aan Rusland (*Red Cross Aid to Russia Fund*), die in 1941 was gestart.

Dat haar werk van wezenlijk belang was, mag blijken uit alle eerbewijzen die haar ten deel vielen. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld ontving zij twee eredoctoraten en in Rusland een hoge onderscheiding. Ook werd ze in haar eigen land tot barones verheven.

Sonia Purnell heeft een biografie geschreven, die zich uitstekend laat lezen. Uiteraard richt zij het vizier in de eerste plaats op Clementine, maar ook haar kinderen, die zij op één na heeft overleefd, en vanzelfsprekend

Winston Churchill krijgen ruimschoots aandacht. Haar levensverhaal is voor een groot deel immers ook het zijne geweest. Het werk, waarin bovenal de hoofdstukken over de twee wereldoorlogen uitermate boeien, wordt opgesierd met verhalen en anekdotes, waarvan ik u er één niet wil onthouden.

'Clementine had een moeilijke jeugd, met een gewelddadige kolonel als vader en een losbandige en genotzuchtige moeder van adel'

Nadat Clementine in Moskou was geëerd, bracht ze ook een bezoek aan Stalin. Ze overhandigde hem een gouden vulpen met de woorden: 'Mijn echtgenoot hoopt dat u hem hiermee veel vriendelijke berichten zult schrijven.' Stalin bedankte haar niet, maar legde de pen opzij en mompelde dat hij altijd met een potlood schreef, terwijl hij even later zei: 'Ik zal hem terugbetalen.' Volgens Sonia Purnell was de Koude Oorlog toen al begonnen.

Gert Moleman ■

Eleanor Roosevelt en Clementine Churchill in Quebec, tijdens de tweede Conferentie van Quebec, 11 september 1944. Collectie Franklin D. Roosevelt Library, New York.

FRANS VERHAGEN
**GESCHIEDENIS
VAN DE
VERENIGDE
STATEN**
Boom

'Ogenschijnlijk achteloos rijgt hij alle episoden aaneen tot een verhaal. Een spannend verhaal zelfs.' – *de Volkskrant* ****

'Een uitstekende gids.' – *Elsevier* ****

'Een boeiende en zeer fraai opgeschreven geschiedenis van de VS' – *Quote*

Verkrijgbaar in de boekhandel en op boomgeschiedenis.nl

Boom

In memoriam Wendy Hinke

Midden in de zomervakantie schrokken we van het bericht dat Wendy Hinke woensdagavond 18 juli na een lang ziekbed is overleden. Wendy was van 2005 tot en met 2011 secretaris van het VGN-bestuur. Ze zat ook een (groot) aantal jaren in de havo-, vwo- en de vavo-commissie van de VGN. We hebben Wendy leren kennen als een accuraat en plichtsgetrouw bestuurslid. We bewaren hele goede herinneringen aan haar. Dat geldt haar hele persoonlijkheid, die we in dankbaarheid gedenken. Wendy was vooral een fijn mens.

Wendy werd geboren op 16 februari 1952 en groeide op in de toen snelgroeiende industriestad Geleen als oudste kind in een gezin van drie dochters. Het onderwijs zat haar in het bloed: haar overgrootvader was hoofdonderwijzer in Schijndel, haar opa was een Nijmeegse professor, haar vader rector van het Albert Schweitzer College in Geleen. Als docent op het Twents Avond College kwam haar talent voor de vertelkunst en de liefde voor het vak geschiedenis tot bloei. Ze hield het met veel plezier veertig jaar vol. Haar betrokkenheid bij haar leerlingen typeerde haar. Wendy zag geen structuren, maar mensen van vlees en bloed.

In 2017 verhuisde ze met haar echtgenoot Jan vanuit Twente naar Hilversum, om dichterbij de familie te wonen. Al na drie maanden bleek ze kanker te hebben in een gebied tussen de twaalfvingerige darm en de alvleesklier. Na een succesvolle operatie volgden een paar mooie maanden. Als fervent liefhebber van zingen heeft ze in het kerkkoor van de Sint-Vituskerk de nachtmis met Kerst nog gezongen. In aanwezigheid van haar man en drie kinderen en haar twee zussen is Wendy ingeslapen. We wensen Jan en de (klein)kinderen sterkte en troost. Als VGN gedenken we Wendy als een actief, hartelijk en positief (bestuurs)lid.

Ton van der Schans

25 augustus 2018 | 27 januari 2019

Museum Huis Doorn
Plaats van herinnering WO1

Herdenkingssculpturen van twee wereldoorlogen

Met een overzicht van beeldhouwde topstukken die gemaakt zijn naar aanleiding van en in reflectie op de Eerste en Tweede Wereldoorlog staat Museum Huis Doorn stil bij 100 jaar einde WO1.

www.huisdoorn.nl

Verzet en verdriet in beeld

Het ging een beetje snel allemaal

'Today Apple is going to reinvent the phone,' zei Steve Jobs in 2007 bij de presentatie van de iPhone, die later dat jaar in Europa werd geïntroduceerd. Onderwijsoptimisten wezen op de enorme mogelijkheden van het apparaat. Maar al snel verschenen ook de eerste onderzoeken die waarschuwen voor de nadelige gevolgen van de smartphone in het onderwijs.

Tien jaar later heeft volgens het CBS 98,6 procent van de Nederlandse tieners een smartphone. Je kunt het ze haast niet kwalijk nemen, maar mijn leerlingen zijn verslingerd aan hun telefoon en dat knaagt aan ze. Eind vorig jaar liet een onderzoek onder 1300 Nederlandse docenten dat nog zien: smartphonegebruik gaat volgens hen ten koste van concentratie, huiswerk, fantasie en uiteindelijk van resultaten.

Er verschijnen steeds meer, vooral Amerikaanse, onderzoeksresultaten. De universiteit van Illinois toonde recentelijk een correlatie aan tussen smartphoneverslaving en depressie. Texaans onder-

zoek zegt dat alleen al de aanwezigheid van de telefoon – zichtbaar, maar ook in de broekzak – cognitieve prestaties vermindert. Een studie onder een miljoen Amerikaanse jongeren toont aan dat tieners die veel buiten zijn, anderen 'in het echt' treffen, die sporten en lezen, veel gelukkiger zijn dan 'schermteners'.

'Je kunt het ze haast niet kwalijk nemen, maar mijn leerlingen zijn verslingerd aan hun telefoon en dat knaagt aan ze'

Daartegenover staan maar weinig positieve geluiden. Natuurlijk, er wordt van alles ontwikkeld waar het onderwijs baat bij zou kunnen hebben – differentiëren wordt gemakkelijker, het kan de les aantrekkelijker maken, het maakt communicatie eenvoudiger – maar wat hebben we liever: een kind dat via een gepersonaliseerd traject wiskunde leert, een coole quiz-app gebruikt om Duitse woordjes te stampen en het lesrooster in de handpalm heeft, of, doodsimpel, een gelukkig, gezond en geconcentreerd kind? Zij die aan de wieg van de nieuwe technologie stonden, geven als ouders een duidelijk signaal. Bill Gates verbood zijn kinderen een telefoon tot hun veertiende. Steve Jobs verbood zijn kinderen de iPad te gebruiken. Chamath Palihapitiya (Facebook) noemde het bedrijf dat hij zelf hielp groot te maken 'sociaal ontwrichtend'. Hij zei: 'It is eroding the core foundations of how people behave by and between each other. I can't control them. (...) I can control my kids' decisions, which is that they're not allowed to use that shit.' Als de bakkerskinderen niet van het gebak mogen eten, vind ik de taart verdacht.

Het is zoeken naar een nieuwe balans. De smartphone is een handig ding, maar de generatie die ermee opgroeide, is er niet altijd ten goede mee verweven geraakt. Afgelopen decennium overkwam ons – het ging een beetje snel allemaal. Maar de onderzoeken liegen niet. Laten we dus het telefoonbeleid op school nog eens nader bekijken. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium in Groningen. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmliefhebber.

• VGN KLEIO •

Hoofredactie: Ben Vriesema | hoofdredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Patsboem! educatief en Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Berg en Dalseweg 199, 6522 BJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel | ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.
Voor uitgevers: Recensies aanvragen via: boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-
Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
 Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
 Maud Knook, penningmeester
 Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
 Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
 Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
 Pim Renou, ICT, communicatie, pr
 Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Landelijke geschiedenisquiz

Voor alweer de vierde keer organiseren Suzanne en Renate, docenten geschiedenis, in samenwerking met de VGN, de landelijke geschiedenisquiz voor middelbare scholieren. De landelijke finale vindt dit schooljaar plaats in Zutphen op 16 maart 2019 in de middeleeuwse Burgerzaal – de exacte tijden en het programma volgen nog.

Iedere deelnemende school houdt zelf een voorronde. De twee beste leerlingen uit deze voorronde doen mee aan de landelijke finale. Scholen die meedoen bedenken zelf leuke, boeiende quizvragen (mogen over alle tijdvakken gaan, meerkeuze of in één of twee woorden te beantwoorden). Suzanne en Renate gebruiken deze vragen om de voorronde én de finale te maken. De finaledag zal bestaan uit een activiteit in het historische Zutphen en natuurlijk de quiz zelf. Meedoen? Meld je dan aan op geschiedenisquiz@jrl.nl. Kijk ook op Facebook en Instagram voor actuele informatie én voor een terugblik op de voorgaande edities: www.facebook.com/landelijkegeschiedenisquiz.

De Burgerzaal in Zutphen.

Pabocongres

Het pabocongres van de VGN heeft als thema 'Waar, waarom daar, waarom toen?' over de huidige ontwikkelingen in het geschiedenis- onderwijs, van PO tot pabo. Het congres vindt plaats op 9 november in het Nationaal Militair Museum in Soest. De VGN-pabocommissie stelt een programma samen met veel inspiratie, informatie en concrete handvatten voor eigen onderwijs. Meer informatie over opgave en inhoud van het congres volgt via de website www.vgnkleio.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische persoon zoeken we? Stuur het antwoord vóór 10 oktober naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio 4* was: Memphis. De winnaar is Amin Talaei uit Rotterdam. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Rondleiding Koude Oorlog

Vooruitlopend op de tentoonstelling *De Koude Oorlog* en het bijbehorende educatieprogramma, biedt het Nationaal Militair Museum op zaterdag 6 oktober van 12.30 tot 16.00 uur een programma voor docenten geschiedenis en mens & maatschappij. Na een ontvangst met lunch is er een lezing van conservator Alfred Staarman over het militair erfgoed uit de Koude Oorlog op Vliegbasis Soesterberg, en gaan de deelnemers onder leiding van een gids van Het Utrechts Landschap de authentieke overblijfselen uit de Koude Oorlog bekijken. In de atoombunker is de nucleaire dreiging nog steeds voelbaar. Deelname is gratis. Aanmelden kan via educatie@nmm.nl. Meer informatie op nmm.nl.

Het volgende nummer van *Kleio* verschijnt 31 oktober

VMBO-CONFERENTIE OVER HET EXAMEN GESCHIEDENIS 2018

Voor de elfde keer organiseren de Universiteit Utrecht en de Vmbo-commissie van de VGN de vmbo-conferentie, ditmaal met de themalijn:

De radicale 20^e eeuw

Doelstelling

De jaarlijkse vmbo-conferentie is erop gericht u te voorzien van historische kennis, praktische tips en concreet lesmateriaal zodat u de geschiedenislessen kunt laten aansluiten op het examenprogramma en leerlingen goed voorbereid zijn op het examen.

Datum: vrijdag 2 november 2018 van 10.00-16.00 uur op de Uithof, Utrecht

Kosten: € 220,- euro (incl. eten en drinken, werkmateriaal en nascholingscertificaat)

Opgave: Meer informatie en opgave vindt u op:
<http://www.uu.nl/vmboconferentie>

Lezingen en workshops

Lezingen:

*De conferentie wordt geopend met een lezing van **prof. dr. Beatrice de Graaf** over radicalisering en terrorisme in de 20^e en 21^e eeuw.*

Daarna kan er gekozen worden uit drie inhoudelijke lezingen: een lezing door Gijs van Gaans (Fontys): 'Waarom zijn controversiële onderwerpen controversieel?', Lector dr. Hanneke Tuithof (Fontys & UU): 'Voorbeelden van samenwerking tussen Gammavakken' en Huub Kurstjens (Cito) en Gerard Rozing (VGN) over het afgelopen geschiedenisexamen en de gewijzigde syllabus.

Workshops:

Na de lunch worden verschillende workshops aangeboden. Zoals: dr. Gerhard Stoel (UvA): 'Causaal historisch redeneren voor vmbo-leerlingen', Koen Henskens (HAN) met werkvormen & historisch redeneren, Movies that Matter en de Anne Frank Stichting over de radicale 20^e eeuw. Daarnaast zijn er ook workshops van Curriculum.nu samen met het ontwikkelteam M en M, het project 'Terrorisme bespreekbaar maken in de klas', Huub Kurstjens over vragen maken aan de hand van de aangepaste syllabus en Peter Jager (Cito) over digitale examens vmbo geschiedenis.

De studiedag wordt afgesloten met een lezing door Karin van den Born, redacteur van de nieuwe vierdelige televisieserie van de NTR: 'Hoop en wanhoop in het Midden-Oosten. Een geschiedenis.'

*Er is een voorlichtingsmarkt i.s.m. educatieve uitgeverijen.

EUROPA

SPECIAAL REIZEN

DÉ REISSPECIALIST VOOR HET ONDERWIJS

Al bijna 50 jaar bieden wij deskundig reisadvies en zorgen wij voor een vakbekwame uitvoering van uw schoolreis naar vele Europese bestemmingen. Voor een compleet verzorgde reis tot het alleen verzorgen van uw accommodatie of vervoer: bij ons bent u aan het juiste adres.

Een reis per touringcar, vliegtuig of trein en verblijf in een hostel, hotel of gastgezin: u kunt met ons alle kanten op. En als reisspecialist voor het onderwijs zijn wij u natuurlijk graag behulpzaam bij het invullen en voorbereiden van uw educatieve reisprogramma.

Kortom, voor een reis op maat, toegesneden op uw wensen en budget is **Europa Speciaal Reizen** ook uw onderwijsreispartner!
Bel of mail ons voor onze gratis reisgids of een vrijblijvende offerte!

4-daagse Berlijn	vanaf € 96,00 pp
3-daagse Weimar	vanaf € 93,00 pp
3-daagse Londen	vanaf € 87,00 pp
4-daagse Edinburgh	vanaf € 115,00 pp
3-daagse Parijs	vanaf € 100,00 pp
4-daagse Normandië	vanaf € 146,00 pp
4-daagse Dublin	vanaf € 155,00 pp
5-daagse Barcelona	vanaf € 169,00 pp
5-daagse Florence	vanaf € 182,00 pp
4-daagse Athene	vanaf € 227,00 pp

VOOR EEN VRIJBLIJVENDE OFFERTE:
offerte@europaspecialreizen.nl
☎ 0412 - 481.000